ISSN 2226-0994

KARAZIN UNIVERSITY
CLASSICS AHEAD OF TIME

The Journal of V. N. Karazin
Kharkiv National University

Series **Philosophy.
Philosophical Peripeteias**

Вісник Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
серія

ФІЛОСОФІЯ
ФІЛОСОФСЬКІ ПЕРИПЕТІЇ

68'2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія

«Філософія. Філософські перипетії»

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series

"Philosophy. Philosophical Peripeteias"

Випуск / Issue 68

Заснована 1965 року / Founded in 1965

Харків – 2023 – Kharkiv

Вісник містить статті, присвячені висвітленню результатів наукових досліджень у галузі теоретичної та практичної філософії. Для викладачів філософських і культурологічних дисциплін, наукових співробітників, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться філософськими проблемами сучасності.

Вісник є фаховим виданням у галузі філософських наук, категорія «Б»
(наказ МОН України № 409 від 17.03.2020)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 10 від 26 червня 2023 р.)

Вельш Вольфґанґ – доктор філософських наук, почесний професор Інституту філософії філософського факультету Єнського університету імені Фрідріха Шиллера *(м. Єна, Німеччина)* – **головний редактор**.
Перепелиця Олег Миколайович – доктор філософських наук, завідувач кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна *(м. Харків, Україна)* – **заступник головного редактора**.
Голубенко Олександр Васильович – кандидат філософських наук, доцент кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна *(м. Харків, Україна)* – **відповідальний секретар**.

Редакційна колегія

Асмут Христоф – доктор філософських наук, професор Інституту історії і філософії науки, техніки та літератури факультету гуманітарних і педагогічних наук Технічного університету Берліну *(м. Берлін, Німеччина).*
Бусова Ніна Андріївна – докторка філософських наук, професорка кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада ХНУ імені В. Н. Каразіна *(м. Харків, Україна).*
Воропай Тетяна Степанівна – докторка філософських наук, професорка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ *(м. Харків, Україна).*
Гагенґрубер Рут – докторка філософії, професорка, завідувачка кафедри практичної філософії Падерборнського університету *(м. Падерборн, Німеччина).*
Газнюк Лідія Михайлівна – докторка філософських наук, професорка, завідувачка кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури *(м. Харків, Україна).*
Гіншелвуд Роберт – почесний професор психосоціальних та психоаналітичних досліджень Університету Ессексу *(м. Колчестер, Велика Британія).*
Загурська Наталя Віталіївна – докторка філософських наук, професорка кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада ХНУ імені В. Н. Каразіна *(м. Харків, Україна).*
Карась Анатолій Феодосійович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Львівського національного університету імені Івана Франка *(м. Львів, Україна).*
Карпенко Іван Васильович – доктор філософських наук, професор, декан філософського факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна *(м. Харків, Україна).*
Каттаґо Сіобґан – докторка філософії, старша наукова співробітниця кафедри практичної філософії, відділ філософії Інституту філософії та семіотики факультету мистецтв і гуманітарних наук Тартуського університету *(м. Тарту, Естонія).*
Корабльова Надія Степанівна – докторка філософських наук, професорка кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада ХНУ імені В. Н. Каразіна *(м. Харків, Україна).*
Кравченко Петро Анатолійович – доктор філософських наук, професор, декан історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка *(м. Полтава, Україна).*
Лабуда Павол – доктор філософії, доцент кафедри філософії факультету мистецтв та літератури Католицького університету в Ружомберку *(м. Ружомберок, Словацька Республіка).*
Мец Аве – докторка філософії, наукова співробітниця кафедри філософії науки, відділ філософії Інституту філософії та семіотики факультету мистецтв і гуманітарних наук Тартуського університету *(м. Тарту, Естонія).*
Мозгова Наталя Григорівна – докторка філософських наук, професорка, завідувачка кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова *(м. Київ, Україна).*
Плаш'єнкова Златіца – докторка філософії, професорка кафедри філософії та історії філософії факультету мистецтв Університету імені Коменського в Братиславі *(м. Братислава, Словацька Республіка).*
Прокопенко Володимир Володимирович – доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада ХНУ імені В. Н. Каразіна *(м. Харків, Україна).*
Тараroєв Яків Володимирович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» *(м. Харків, Україна).*
Чечерські Тадеуш – доктор філософських наук, президент Польського семіотичного товариства, доцент кафедри сучасної філософії Інституту філософії факультету філософії та соціології Варшавського університету *(м. Варшава, Республіка Польща).*

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Філософський факультет
Кафедра теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада
61022, Харків, майдан Свободи, 6, к. 293
тел. +38(057)707-52-71
E-mail: philosophy.1804@karazin.ua, peripetias.journal@karazin.ua
Сайт видання: https://periodicals.karazin.ua/philosophy

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24119-13959 Р від 05.07.2019

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2023.

By Decree № 409 of 17 March 2020 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine
the status of specialized edition on philosophical sciences was given.
Published by the decision of the Academic council of V. N. Karazin Kharkiv National University
(Protocol № 10 dated 26.06.2023).

Editorial Office

Editor-in-Chief
Welsch Wolfgang – D.Sc. (Philosophy), Emeritus Professor of the Institute of Philosophy, Faculty of Philosophy, Friedrich Schiller University of Jena *(Jena, Germany)*.

Deputy Chief Editor
Perepelytsia Oleh M. – D.Sc. (Philosophy), Head of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad, V. N. Karazin Kharkiv National University *(Kharkiv, Ukraine)*.

Executive Secretary, Technical Editor
Holubenko Oleksandr V. – Ph.D. (Philosophy), Associate Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad, V. N. Karazin Kharkiv National University *(Kharkiv, Ukraine)*.

Editorial Board

Asmuth Christoph – D.Sc. (Philosophy), Professor of the Institute of History and Philosophy of Science, Technology, and Literature, Faculty of Humanities and Educational Sciences, Technical University of Berlin *(Berlin, Germany)*.
Busova Nina A. – D.Sc. (Philosophy), Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad, V. N. Karazin Kharkiv National University *(Kharkiv, Ukraine)*.
Ciecierski Tadeusz – D.Sc. (Philosophy), Assistant Professor of the Department of Modern Philosophy, Institute of Philosophy, Faculty of Philosophy and Sociology, University of Warsaw, President of Polish Semiotic Society *(Warsaw, Poland)*.
Hagengruber Ruth – Ph.D. (Philosophy), Professor, Head of the Department of Practical Philosophy, Institute of Human Sciences, Faculty of Arts and Humanities, University of Paderborn, Director of the Center for the History of Women Philosophers and Scientists *(Paderborn, Germany)*.
Hazniuk Lidiia M. – D.Sc. (Philosophy), Professor, Head of the Department of Humanities, Kharkiv State Academy of Physical Culture *(Kharkiv, Ukraine)*.
Hinshelwood Robert – Emeritus Professor of Psychosocial and Psychoanalytic Studies, University of Essex *(Colchester, United Kingdom)*.
Karas Anatolii F. – D.Sc. (Philosophy), Professor, Head of the Department of Philosophy, Ivan Franko Lviv National University *(Lviv, Ukraine)*.
Karpenko Ivan V. – D.Sc. (Philosophy), Professor, Dean of the Faculty of Philosophy, V. N. Karazin Kharkiv National University *(Kharkiv, Ukraine)*.
Kattago Siobhan – Ph.D. (Philosophy), Senior Research Fellow of the Chair of Practical Philosophy, Department of Philosophy, Institute of Philosophy and Semiotics, Faculty of Arts and Humanities, University of Tartu *(Tartu, Estonia)*.
Korablova Nadiia S. – D.Sc. (Philosophy), Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad, V. N. Karazin Kharkiv National University *(Kharkiv, Ukraine)*.
Kravchenko Petro A. – D.Sc. (Philosophy), Professor, Dean of the Faculty of History, V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University *(Poltava, Ukraine*).
Labuda Pavol – Ph.D. (Philosophy), Assistant Professor of the Department of Philosophy, Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ružomberok *(Ružomberok, Slovakia)*.
Mets Ave – Ph.D. (Philosophy), Research Fellow of the Chair of Philosophy of Science, Department of Philosophy, Institute of Philosophy and Semiotics, Faculty of Arts and Humanities, University of Tartu *(Tartu, Estonia)*.
Mozghova Natalia H. – D.Sc. (Philosophy), Professor, Head of the Department of Philosophy, M. P. Dragomanov National Pedagogical University *(Kyiv, Ukraine)*.
Plašienková Zlatica – Ph.D. (Philosophy), Professor of the Departmenet of Philosophy and History of Philosophy, Faculty of Arts, Comenius University in Bratislava *(Bratislava, Slovakia)*.
Prokopenko Volodymyr V. – D.Sc. (Philosophy), Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad, V. N. Karazin Kharkiv National University *(Kharkiv, Ukraine)*.
Tararoev Yakiv V. – D.Sc. (Philosophy), Professor, Head of the Department of Philosophy, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" *(Kharkiv, Ukraine)*.
Voropai Tetiana S. – D.Sc. (Philosophy), Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, Kharkiv National University of Internal Affairs *(Kharkiv, Ukraine)*.
Zahurska Nataliia V. – D.Sc. (Philosophy), Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad, V. N. Karazin Kharkiv National University *(Kharkiv, Ukraine)*.

V. N. Karazin Kharkiv National University
Faculty of Philosophy
Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad
6, Svobody sqr., r. 2-93, 61022, Kharkiv, Ukraine
tel. +38(057)707-52-71
E-mail: philosophy.1804@karazin.ua, peripetias.journal@karazin.ua
Website: https://periodicals.karazin.ua/philosophy

The Peer-reviewed Journal.
Registration license КВ № 24119-13959 P issued 05.07.2019.
© V. N. Karazin Kharkiv National University, design, 2023.

ЗМІСТ

Корабльова Н.С., Чміль Г.П.
УКРАЇНОМОВНИЙ ПРОЄКТ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ І ЇЇ «ЛЕКСИКОН НЕПЕРЕКЛАДНОСТЕЙ»....6

Панов В. Я.
МОВНА ЕКСПАНСІЯ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА (ЕКОНОМІЧНО-)ІМПЕРІАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН ……....23

Куклін В. М.
ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЯВУ СВІДОМОСТІ НЕЙРОННИХ МЕРЕЖ….....32

Толстов І. В., Даніл'ян В. О.
ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА НОВА ГЛОБАЛЬНА ЕТИКА.....39

Кісельова Т. В.
ПЕРСПЕКТИВА ТРАНСГУМАНІЗМУ : КОНЦЕПЦІЇ ПОСТЛЮДИНИ.....45

Храбров Г. О.
ДЕЦЕНТРАЦІЯ АВТЕНТИЧНОГО АВТОРИТЕТНОГО АВТОРА.....52

Тягло О. В.
ДО МЕТАФІЗИКИ КВАНТОВОЇ ЗАПЛУТАНОСТІ.....60

CONTENT

Korabliova Nadiia, Chmil Hanna
THE UKRAINIAN LANGUAGE PROJECT OF UKRAINIAN PHILOSOPHY AND ITS "LEXICON OF UNTRANSLATABLES"……... ..……..…….....6

Panov Volodymyr
LANGUAGE EXPANSION AS A NECESSARY MEASURE FOR THE (ECONOMIC-)IMPERIALIST RELATIONS …….23

Kuklin Volodymyr
ON THE QUESTION OF THE APPEARANCE OF CONSCIOUSNESS IN NEURAL NETWORKS……...32

Tolstov Ivan, Danilian Vadym
INFORMATION SOCIETY AND NEW GLOBAL ETHICS ……..……..39

Kiselyova Tetyana
THE TRANSHUMANIS'M PERSPECTIVE: CONCEPTS OF THE POSTHUMAN ……...45

Khrabrov Heorhii
DECENTRATION OF AUTHENTIC AUTHORITATIVE AUTHOR ……...…….……52

Tiaglo Oleksandr
ON THE METAPHYSICS OF QUANTUM ENTANGLEMENT …….60

DOI: 10.26565/2226-0994-2023-68-1
УДК: 72/75:910.4

Надія Корабльова, Ганна Чміль

УКРАЇНОМОВНИЙ ПРОЄКТ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ І ЇЇ «ЛЕКСИКОН НЕПЕРЕКЛАДНОСТЕЙ»

Розглянуті в статті ілюстрації перекладу «неперекладностей» доводять ту ідею, що вони є не незручністю, а формою збагачення філософії, яка форматує лінію свого кумулятивного розвитку через продукування концептів (Ж. Дельоз, Ф. Ґваттарі «Що таке філософія?») як способу буття сучасної філософії. Концепт визначає не лише традиція і вміння користуватись «лексиконом неперекладностей», а й мова, культурні та політичні контексти. Нами обґрунтована теза, що формат концепту демонтує ідею такої філософії, яка здатна розмовляти тільки універсальними мовами і підкреслює важливість локальних філософій, до яких належить українська. Такі важливості проявляються в тому, що національні філософії демонструють локальні особливості філософії європейської; є трансформацією і апробацією її ідей в національних контекстах; творять той «лексикон неперекладностей», оволодіння яким навчає філософію говорити національними мовами; національна мова набуває здатності стати засобом вираження філософських ідей (Д. Чижевський, О. Потебня); «лексикон неперекладностей» модифікується домінуючими в часі цінностями, уособленими в менталітеті та культурі народу.

Наведені в тексті історичні приклади й аналогії об'єктивної знакової фіксації перекладу філософських термінів національними мовами дозволяють з'ясувати опції лінгвістичних передумов філософських теорій, виражених національними мовами, є аргументом проти одномовності філософії. Сучасний переклад «неперекладностей» працює в межах епістемологічного поля філософії мови, переносячи центр уваги з мовного коду на дискурс; останній не є необхідною умовою осмислення мови, а є джерелом руйнування комунікації чи випрацювання тих правил, слідування яким роблять комунікацію ефективною. Відмовившись від універсалістського підходу та зосередившись на національних стратегіях, ми розглядаємо мову як першоджерело, яке «тисне» на філософа, а значить передбачає критику традиційних лінгвістичних уявлень про мову. Тема є в тренді концепцій культурного імперіалізму, який з початком агресії Росії проти України став фактом буття українців, а українська мова перетворилась на зброю опертя цій агресії.

Ключові слова: *«культурна політика», трансформація, транскрибування, запозичення, «філософська горизонталь», «бічна універсалізація», «процесуальність мови», метамовність, «неперекладності».*

Постановка проблеми. Пошуки мови філософії у XXI столітті аналогічні пошукам мови науки в минулому столітті. І якщо, дякуючи сциєнтистські-позитивістському напрямку, позитивістській методології і методологічним питанням природознавства, які домінували в XX столітті, пошуки мови науки були достатньо результативними, то актуалізовані XXI-м проблеми методології гуманітарного знання залишаються недостатньо опрацьованими. У цьому кейсі розгляд української філософії як «продукту» україномовного походження важливий тим, що питання мови є питанням європейської перспективи народу як філософського, коли мова здатна уповільнювати чи стимулювати впровадження українського філософського проєкту. Звернення до словника «європейських філософій», «лексикону неперекладностей» є залученням до обговорення проблеми філософських термінів і об'ємів їхніх значень у історичній генезі. *Таким чином проблема української національної філософії стосовно її мови як української і ті експлорації та імплікації, що транслюються українською мовою, важливі як складові українського філософського проєкту*. Тема актуалізувалась з виходом друком перекладу українською «Європейського словника філософій: лексикон неперекладностей» під редактурою Барбари Кассен, який задав евристично плідну рамку обговорення формату розвитку європейських філософій як національних. Як реакція на «лексикон неперекладностей» була створена «Лабораторія наукового перекладу», відбулося

© Корабльова Н.С., Чміль Г.П., 2023.
This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

проведення серії спільних заходів цієї «Лабораторії» з проєктом «Європейського словника філософій».

Якщо *актуалізувати* культурологічний ракурс теми мови української філософії, то вона звернена до культурного контексту української історії, до ментальної парадигми українців, їхнього способу життя, картини світу, цінностей, що уособлювались у суспільній свідомості й типі людини, яка сьогодні виборює право стати громадянином у своїй Державі. У зв'язку зі зміною наративів мовної політики проблема стала гостроактуальною і є найкращим способом власного самопізнання через протиставлення ворогу. Путін назвав цю війну екзистенційною, що провокує неабиякий інтерес до філософських проблем, вказує на фрустрації завойовників у пошуках філософських аргументів (С. Жижек пише про впливи філософії Івана Ільїна на політику Путіна). У цьому протистоянні резистентним чинником стає мова та культура, які набули політичного забарвлення. Використання мови як фахового інструменту, з одного боку, як певної культурної цінності консолідування «уявлюваної спільноти» (Б. Андерсен) перед лицем ворога, з іншого, «на часі».

На такому тлі філософія шукає слова для реконструкції культурного контексту українського філософського проєкту, аналогічно тому, як це було в часи імплантації грецької філософії і її понять на римський ґрунт, що супроводжувалось засвоюванням нових форм свідомості, виникненням нових культурних практик і цінностей, нового способу життя. Хоча ставлення римлян до грецької філософії було різним на різних етапах Римської імперії – від повного несприйняття до внутрішньої потреби у філософії «апогею римського еллінофільства «царів-філософів» [Durant, 1994], для нас цінним є те, що римська історія демонструє приклади війни з філософією в успішні періоди, коли патріотична душа римлянина не могла сприйняти чужеродну філософію завойованої Греції [Suetonius Tranquillus, 2004] і часів затребуваності філософії, перетворення її на духовну опору римського суб'єкта культури (medicina animae) в епохи громадянських війн, падіння республіки. Коли виникає загроза життю, інтелектуал здатен лікувати душу філософією, як це робив Цицерон в умовах диктатури та втрати дочки, у ролі тимчасово «безробітного політика». До Цицерона поняття «філософія» і «грецька філософія» були тотожними, а мова, якою вона розмовляє, була мова Платона. Цицерон першим перевдягнув грецьку філософію в римську тогу, реалізуючи проєкт її імплантації в римську культуру через мову латини. Хоча власної філософії римське суспільство з його практичним розумом не створило, як не створило й оригінальних ідей, що «характеризує дилетантське та утилітарне відношення до філософії» [Tatarkiewicz, 1988, p. 154], воно дало історичні аналогії механізму запозичення і перекладу філософських текстів, якими може скористуватись українська філософія, враховуючи труднощі на шляху створення власної «кумулятивної лінії філософського розвитку» через запозичення філософського продукту грецького походження (Чижевський).

На тлі військових, політичних реалій продовжується академічна, викладацька робота, яка потребує україномовних джерел і адекватної робочої концепції, що також виводить на тему мови та мовної політики. Для викладача, як і для студента, референтною ідеєю, надзвичайно актуальною для фахового становлення і розгортання в професії (для студентів), можливості викладати, займатися науковою діяльністю (для викладачів) є *проблема перекладу філософських текстів українською* (досить коштовний проєкт сам по собі, який потребує окремого обґрунтування). Як підсумок, представлена філософська розвідка є своєрідним філософським плебісцитом викладачів, реакцією на необхідність послуговуватися україномовними перекладами у своїй фаховій діяльності та окреслення тих обрисів, які актуалізують низку теоретичних проблем, що представляють фаховий інтерес. Тому, з одного боку, це феноменологія професійного голосу без ускладненої концептуалізації очевидної ціннісної позиції і є голосуванням на захист української мови як мови професійного філософського проєкту. З іншого – розгортання аргументації щодо двох проблем: до питання мови філософії і питання української національної філософії

стосовно української як *професійної мови*. Перше питання розглядається в пов'язаності з ситуацією резонування мови згідно з чутливістю до предметності національного порядку поза собою, бо мові завжди визначена така предметність, мова ставиться в пов'язаність з цією чутливістю і передвизначенням як національна. Завдяки концепту мови як «дому буття» М. Гайдеґґер прозвучав як сугестивний філософ («пастух буття»), який володіє своїм часом, створив філософію відповідну часу, яка може бути розгорнутою як фокус усіх часів, показав здатності національної філософії робити філософську справу національною мовою, а справа західної філософії – розуміння буття (М. Гайдеґґер).

Для українського філософського проєкту буття національного уособлене в його мові й представлене фундаментальною онтологією мови. Як зазначав О. О. Потебня, відмова буттю в розумінні виникає тоді, коли можливість утриматися в національному є таким станом мови, за якого розуміння завмерло на грані існування: «Те, що називається загальним рівнем думки між людьми можливе лише завдяки здатності відсторонення, тобто зведення дійсного розрізнення в різних суб'єктах на відомий мінімум розрізнення і завдяки фікції, яка міститься в прийнятті цього мінімуму, за еквівалент повних думок» [Потебня, 1956, с. 256]. Очевидність, про яку говорить О. О. Потебня, дозволяє сформулювати засадничу ідею – орудійні мови онтологічно неспівставні, мови можуть бути однаково досконалі, як такі, що однаково говорять про досвід, говорять з однаковою точністю, але «дві порівнювані мови можуть мати однаковий ступінь досконалості за глибокої відмінності свого устрою» [Потебня, 1956, с. 259]. Це і створює ситуацію «неперекладності», коли конкретна мова стає засобом вираження філософських ідей.

У пошуках аргументів творення термінологічного філософського словника національною мовою зосередимося на тій хвилі, що пов'язана з ситуацією філософського перекладу, грецької за походженням філософії, англійською мовою, починаючи з шістнадцятого століття, на дослідження зроблене Джонатаном Ре [Ree, 2018]. Джонатан Ре вважає, що існує два шляхи утворення філософських понять: запозичення іноземних термінів через трансформації і транслітерації, з одного боку, і через залучення слів повсякденної національної мови у філософський вжиток з подальшим їх трансформуванням у поняття, з іншого. Ре, спираючись на історичні приклади й аналогії, аргументи дискусій між філософами-перекладачами, показує прояви цих подвійних процесів – «запозичення» і «трансформації» у філософських перекладах з грецької на латину, з грецької на арабську, з грецької та арабської на арабську – та підсумовує, що порівняльна робота в цьому напрямку могла б дати значущі результати. По суті, генерує ідею, що така метода є продуктивною для історичного осмислення філософського перекладу в генезі, що філософський переклад між мовами, які суттєво різняться між собою, важливий для сучасної філософії, так як виявляє лінгвістичні передумови філософських теорій, виражених національними мовами, і що це вагомий аргумент проти панівної одномовності у філософії.

Європейська філософія від початків «говорила» грецькою мовою, і першим, хто запропонував навчити філософію говорити нерідною для неї мовою – латиною – був Марк Тулій Цицерон. Навчаючи філософію говорити латиною, Цицерон мав на меті покінчити з гегемонією грецької мови як мови філософії і утвердити латину як філософську мову «не лише шляхом імпорту грецьких слів (dialectica, physica, politica) у латинську мову, але й шляхом уведення нових термінів (moralia, naturalis, ratio) зі своєї рідної мови у філософію». Для Цицерона «переклад був засобом надання посмертного життя давнім практикам» – перекладаючи oikeiosis (οἰκείωσις), центральний термін стоїчної етики, як conciliatio та commendatio, хоча було можливим перекласти це поняття неологізмом на кшталт domesticatio (калька з oikeiosis), він обрав терміни, які були частиною політичної риторики його часу, а отже, мали живий резонанс, якого вже давні грецькі терміни не могли мати для римської аудиторії [Lévy, 2021, p. 83]. І це досить важлива зауважа, що під час перекладу треба враховувати ситуацію свого часу, специфіку й особливості епохи, що й робив Цицерон. Перекладаючи з грецької етики термін «калон»

(καλόν), який мав своє семантичне поле означників – «добрий», «гарний», «прекрасний» – для позначення етичної досконалості, Цицерон використав латинське слово honestum, виразивши етичний ідеал не мовою естетичної краси, а мовою соціальної етики, означник, який став домінуючим маркером щодо етичної досконалості як цінності його часу. Як результат, переклад певного терміна охоплює розмаїття практик, зумовлених різними контекстами, які різняться епохами та культурами і є основою для порівняльної роботи з поняттями [Lévy, 2021, p. 83]. Намагання Цицерона уникати грецьких термінів мали демонструвати придатність латинської мови для розвитку філософії. Через техніки трансформацій і запозичень Цицерон демонстрував помітну перевагу трансформації над запозиченням: «Ми можемо вважати їх власними; ідеї, можливо, і були запозичені та перекладені латиною, але грецькі терміни були засвоєні шляхом вживання» [Cicero, 1914, p. 221]. Такий підхід мав демонструвати патріотизм цицеронового проєкту, а не лише здатність його рідної мови показати свої семантичні можливості. Як талановитий філософ-перекладач Цицерон доклав чимало зусиль, щоб довести, що «в повноті словника ми не тільки не поступаємося грекам, але навіть перевершуємо їх» [Cicero, 1914, p. 221]. Цей приклад утверджує в думці, що філософію можна «навчати» говорити національними мовами, хоча це й непросте завдання, бо стосується не лише перекладу філософських текстів, а й творення понятєвої фахової мови, плідного способу мислення, який поєднує засвоєння іншомовних текстів і їхню адаптацію до нових значень і нових контекстів, важливих для сучасної філософії.

Відомий факт, що Середньовіччя нищило Античність як язичницьке знання і Відродження, «відроджуючи» античність, послуговувалось арабськими перекладами античних творів. Пітер Адамсон аналізує тогочасну ситуацію арабського перекладацького руху – переклад збережених творів античних філософів. Так, аббасидські еліти, починаючи з VIII століття, займалися філософськими перекладами. Проєкт був настільки успішним, що до X століття освічений мешканець Багдада міг прочитати майже всі збережені твори Арістотеля арабською мовою (маємо надію, що освічені українці в XXI столітті матимуть можливість прочитати їх українською, хоча небагато запозичених слів увійшли до загального вжитку так, як це сталося в англійській мові). Одним із прикладів може бути hāyūlā (هيولى(від грецького hyle, що залишається терміном для позначення «матерії» в значенні «речовина». Багато філософів-перекладачів транскрибували або калькували важливі технічні терміни, іноді, щоб зробити значення зрозумілішим, надавали арабський еквівалент. Арабська мова транслітерується відповідно до системи транслітерації IJMES для арабської, перської та турецької мов, прикладом є сам термін «філософія», запозичений у прямий спосіб як «фальсафа» (فلسفة), однак він не є аналогічним до означника латинською та англійською мовами. Термін «фальсафа» використовується для того, щоб відрізнити традицію мислення разом із греками від «ільм аль-калам» (عِلْم الكَلاَ, «наука про дискурс»), традиції ісламського раціонального богослов'я, тотожної філософській за багатьма темами (душа, причинність, свобода волі, моральна відповідальність тощо) і формами аргументації, але відмінної за своїми історичними джерелами. Пітер Адамсон стверджує, що «якби не було перекладацького руху, історики просто вважали б калам філософською традицією, яку можна знайти в середньовічному ісламі». Інший термін, hikma (حكم, мудрість), функціонував у тій самій семантичній сфері, а віддієслівний іменник hakīm, що перекладається як «мудрець» або «філософ», застосовували до таких постатей, як Арістотель або Сократ. Філософія залишалася грецькою, християнською ідеєю, тому «деякі автори ідентифікували себе як таких, що роблять хікму, а не фальсафу, тому що вони думають про філософські та богословські питання раціонально, а не безпосередньо звертаючись до грецьких джерел в арабському перекладі» [Adamson, 2019]. «Можливо, з цієї причини арабські та перські терміни з часом витісняють імпортовані грецькі» [Adamson, 2019]. До того ж існує суттєва відмінність між граматичними структурами арабської і грецької мов навіть там, де оригінальний грецький або арабський термін міг бути істотно відмінним. Відмінність у тому, зазначає Самнер, що

ефіопська «Книга мудрих філософів» не є рецепцією іноземних текстів та ідей мовою gə'əz, а трансформацією текстів та ідей через надання їм ефіопського забарвлення і смислу: «Цей твір є ефіопським не за оригінальністю свого винаходу, а за оригінальністю свого стилю та викладу, ефіопи ніколи не перекладають дослівно: вони адаптують, модифікують, додають, віднімають. Тому переклад несе на собі типово ефіопський відбиток: хоча ядро того, що перекладається, є чужим для Ефіопії, спосіб його асиміляції в місцеву реальність є типово ефіопським» [Sumner, 1986, p. 29].

Евристично доцільною є зауважа Дж. Ре щодо когерентності перекладу того чи іншого філософського терміну до термінів перекладачів Святого Письма. Такий переклад супроводжувався дискусіями щодо контекстів вживлення терміну (філософія чи релігія), приміром, питання: «Чи означає англійське «церква» те саме, що й латинське congregatio? Чи правомірно було перекладати грецьке baptismata як «омивання»?» [Ree, 2019, p. 19]. Переклади «термінів з латинської та грецької мов, двох мов, які були носіями не лише Святого Письма, але й філософії, були лише кроком до того, щоб почати перекладати філософські твори англійською народною мовою» [Ree, 2019, p. 19]. Дж. Ре датує перші переклади філософських творів англійською шістнадцятим століттям; «першою оригінальною філософською працею є підручник з логіки Томаса Вільсона «Правило розуму», 1551 року, вона мала на меті вперше викласти логіку англійською мовою. Починає Вільсон з визначення іноземних термінів англійською, таких як «логіка» («an Arte to try the corne from the chaffe, the truth from every falshed»), «рід» («the general worde»), «вид» («the kinde»), «випадковість» («the thing chauncing or cleving to the substance»), а також деяких більш метафоричних пропозицій, включаючи дилему аргументу «рогатий»» [Ree, 2019, p. 19]. Зіткнувшись з проблемою використання термінів іншої мови, у якій слова вже навантажені філософським смислом, перекладачі намагались їх адаптувати, «змінивши вимову», «надавали їм англійського звучання, зрозумілі терміни складали зі справжніх і давніх англійських слів», тобто брати вже наявні слова і якимось чином трансформували їх з буденного до філософського вжитку» [Ree, 2019, p. 19]. Дж. Ре наводить приклад з Левером, який вважав, що варто складати нові поняття з традиційних англосаксонських слів і коренів: «endsays», «афірмації – yeasays»; умовних речень: «ifsayes». Замість квазілатинської максими «кожне речення є або ствердженням, або запереченням», тепер ми можемо сказати, що «кожне просте судження ... є або так, або ні» [Ree, 2019, p. 21]. «І якщо навіть Святе Письмо тепер можна перекласти народною англійською мовою, то чому б не перекласти і філософію?», що «не соромно і не грабіжницьки запозичувати сльози... у латинян, як вони запозичували у греків». Якщо запозичувати слова в греків міг Цицерон, то тим більше це може робити англійський філософ, хоча бажано запозичувати терміни з латинської та грецької мов безпосередньо» [Ree, 2019, p. 21]. Подібні дебати відбувалися в інших країнах. Так, Жоашен дю Белле в роботі «Захист та ілюстрації французької мови» (1549) описує прийоми «збагачення» французької мови через пряме використання іноземних термінів. Джон Флоріо, перекладач Монтеня, стверджував, що він не може «філософувати» англійською без запозичення «незграбних слів» з французької та латини й не використовуючи доморощені терміни Левера «yeasay» і «naysay» (для affirmatio і negatio). «Парадигмальним прикладом запозичення є сам термін «філософія»: майже всі мови, що мають слово «філософія», запозичують якийсь більш-менш прямий варіант, що веде до грецького оригіналу. Наприклад, англійський термін «філософія» прийшов з грецької мови через латину, а Gə'əz fälsafa – з того ж джерела, але через арабську. Тільки угорська (bölcselet) і голландська (wijsbegeerte) винайшли власні терміни – обидва з яких є кальками етимології філософії» [Crane, Tim, 2015].

Прикладом використання усталеного терміну, який через переклад отримує нове звучання, є термін epochē (ἐποχή) – центральний термін академічного скептицизму Піррона, який вже в XX столітті став одним з основних понять феноменології Едмунда Гуссерля і означає «призупинення судження» або «утримання від судження». Поява цього терміну має свою історію і вказує на те, як слова повсякденного вжитку стають

філософськими поняттями. Так, Цицерон у листі до свого друга Аттика (Att. 13.21) викладає власні розмірковування стосовно терміну epochē (ἐποχή), Аттик пропонував термін – inhibere («перешкоджати»), з яким Цицерон спочатку погодився, але після консультації з місцевими моряками, які у своїй професії використовували слово inhibere, коли це стосувалось не блокування весел у воді, а альтернативного способу веслування, змінив його на альтернативне дієслово sustinere («стримувати»). «Коли Гуссерль відродив цей термін на початку двадцятого століття, він залишив його без перекладу, замаскувавши його німецьким терміном Einklammerung, або «дужки» [Lévy, 2021, p. 83]. Подібний процес мав і має місце в багатьох мовних традиціях.

Сучасна філософія запозичує терміни з інших, навіть віддалених у реєстрі наук, галузей знань. Так, «плинна сучасність» З. Баумана є метафорою для характеристики сучасності. Автор з посиланнями на Британську енциклопедію зазначає, що це поняття є характеристикою якості рідин, які в стані спокою, щоб запобігати руйнівним впливам зовнішніх сил, неперервно змінюють свою форму для супротиву. На відміну від рідин тверді тіла демонструють стабільний тип зв'язку між атомами та їхніми структурами, чіткі просторові параметри, тому здатні чинити супротив зовнішнім силам. На відміну від рідких для твердих несуттєвим є час, він для них нерелевантний. Для рідин час плинний, більш важливий, ніж займаний ними простір, бо кожну мить вони здатні до інших конфігурацій простору. Тоді, як тверді тіла відміняють час, для рідин час має першочергове значення. Евристична доцільність використання терміну «плинна» для характеристики сучасності підтверджена великою кількістю робіт інших авторів, які використовують бауманівську термінологію під час характеристик сучасності, таких понять як «рухливість», «плинність», першочерговість часу над простором, «тверді тіла» і «твердий світовий порядок», коли руйнуються структури й обривається «коріння». «Розріджені структури» – середовище, у якому «плаває» «детериторіалізована людина». Мобільність стала субстанцією, з якої перебудовуються, переконструйовуються глобальні, соціальні, економічні, культурні ієрархії. У цій ситуації відбувається придушення проявів людського духу, здатного на супротиви й революції. Чи відновиться ситуація стійкого соціального порядку, чи повернеться в історію людина, яка вийшла з історії (Ф. Фукуяма «Кінець історії»), покаже майбутнє, а нами ці розлогі розмірковування наведені як ілюстрація того, як введення в академічне поле філософських досліджень вдалого поняття запускає процеси аналітики й рефлексії стосовно характеристик і контролю людиною соціальних процесів і соціального життя. Виникла ціла наука хаологія (Жорж Баландьє «Безлад, похвальне слово руху»). Подібну аргументацію можна розгорнути стосовно метафоричної трансформації поняття «редукція» у філософії науки або «конструювання» в «соціальному конструюванні» (Бергман, Лукман). Запозичення і трансформації – засоби утворення системи філософських термінів у філософській мові, яка раніше їх не мала, і що виходять за межі їхнього звичного вживання. Потрапляючи у філософсько-концептуальну лексику, вони стають категоріями філософсько-понятійних словників.

Набуваючи нових значень запозичені терміни стимулюють широкий спектр перекладацьких практик. Запозичення є як пряме, так і як форма транслітерації, метафоричне переосмислення, семантична або часткова калька. З'ява терміну в новій мові через запозичення чи трансформації, його потрапляння в нове мовне середовище не супроводжується жорстким розмежуванням. Запозичення можуть трансформуватися: і psyche, і logos є грецькими термінами, але в грецькій мові не було слова для позначення окремої галузі знань – «психологія». Терміни, трансформовані в одній мові, можуть бути запозичені іншою мовою: англійське «substance» є запозиченням з латинського «substantia». Переклад грецької філософії латиною в першому столітті до нашої ери, переклад грецької філософії арабською мовою з восьмого століття і переклад грецької філософії з арабської мови на Gə'əz в шістнадцятому столітті демонстрували придатність негрецьких мов для оригінального філософування, що досить важливе в сучасних контекстах творення національних філософій. Продовжує розвивати ідею багатомовності

філософії «Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей», наводячи аргументи на користь різномовності європейського філософського проєкту [Кассен, 2009].

Спроможність української філософії говорити українською мовою вперше обґрунтовує Д. І. Чижевський. Водночас європейська філософія рецепується українською також через «запозичення» і «трансформації» у філософських перекладах [Чижевський, 1992]. Низка його досліджень як вітчизняного історика української філософії відіграли роль аналогічну дослідженням Джонатана Ре, який в роботі «Дотепність: винахід філософії англійською мовою» простежив неортодоксальну міжнародну історію філософії англійською мовою «від її витоків у єлизаветинській Англії». Дмитро Іванович Чижевський досліджує українську філософію від десятого століття часів Київської Русі до століття двадцятого українською мовою, вважає переклад філософських текстів українською творенням української філософської традиції. Як і Дж. Ре, свого часу, перекладаючи з космополітичної латини на місцеву народну англійську мову, створював англо-саксонську філософську традицію, Чижевський доклав багато зусиль, щоб навчити вітчизняну філософію говорити мовою європейської філософії через переклад, який уже за своєю суттю є способом філософування, активною філософською роботою, бо часто перетворює звичайні терміни української мови на засоби філософування. Це вимагає вміння відповідно обирати ті слова, які найбільш повно й точно, найбільш досконало передають значення українською мовою, при цьому не ставлячи питання, чи відповідне це образу, означеного іншою мовою, чи вони є ідентичними. Ілюструючи наявність відмінностей регіональних, національних у адаптуванні ідей, Дмитро Іванович Чижевський зазначає, що рецепції, модифікації текстів та ідей західної філософії, зміщення акцентів відбувається відповідно до ментальності української культури, європейськість перекладу в тому, що на предмет філософування накладається європейське лекало, змінюючи мовну форму, зберігаючи зміст [Чижевський, 1992, с. 221].

Залучення мови побутування як природної мови достатньо проблематичне, бо, як правило, вона не містить в собі концептуальних ресурсів для філософування, у ній філософія представлена як абстрактне теоретизування щодо фундаментальних питань буття світу й людини. Щоб мова стала засобом «виробництва філософії», терміни мають бути запозичені й вилучені з повсякденного вжитку, вони повинні стати поняттями: «Філософія є наукою про життя, і вона не може розглядати свій предмет мовою, взятою з вулиці» [Cicero, 1914, p. 221]. Щоб перетворити слово «взяте з вулиці» на філософське поняття, потрібна не тільки філософська, а й лінгвістична майстерність. Уведення слововжитку з побутового лексикону до філософської термінології повинне бути виправданим і свідчити про відсутність аналога в професійній фаховій мові.

Референтною ідеєю *є пов'язаність перекладу філософських текстів з культурною політикою Держави*. Важливість культурної політики для життя імперій розумів ще Цицерон: через підручники з філософії рефреном проходить ідея, що політичне володарювання Риму, військова могутність Римської імперії спиралась на культуру та мистецтво Греції. Рим, завоювавши Грецію територіально, політично, не зміг здолати її культурно. Свідченням довести філософську спроможність Риму реалізувати власні амбіції, утвердити римську гегемонію у філософії була перекладацька робота Цицерона. Філософська термінологія впроваджувалась шляхом культурного трансферу, культурних зв'язків, коли на філософію переноситься ставлення до грецької культури в цілому, до грецького життя в полісі, до його цінностей з боку культури римської, а вони суттєво різнились.

Плідні багатовікові традиції філософського письма рідними мовами, навчання філософії розмовляти ними спрацьовували у рідній культурі, збільшуючи можливості етнічної спільноти зважати на взаємини між різними культурами. Філософи-перекладачі урізноманітнювали проблемне поле, роблячи філософію доступною не лише для її носіїв, а й для всіх зацікавлених осіб, і в цьому сенсі переклад – егалітарний жест, навіть якщо він надихається націоналістичними міркуваннями. Історичні паралелі особливостей перекладу філософських текстів мають очевидну користь для розвитку фахової філософії рідною

мовою, так як філософи, носії цільової мови, можуть брати участь у творенні філософських концептів, у фахових дискусіях рідною мовою. Переваги для носіїв висхідної мови в тому, що це не лише дозволяє носіям такої мови краще зрозуміти свою національну філософію, а й відкриває альтернативний спосіб її розуміння, можливі інтерпретації своєї філософії іншою мовою, її трансформації в іншій культурі з національною специфікою тлумачення і вибору цінностей. Вибір цінностей справа «не філософів», але важко уявити грецьку філософію без Гомера, Софокла, грецької поезії. Дмитро Чижевський уперше здійснив систематизацію історико-філософського процесу в Україні, ввівши до кола філософів «нефілософів» – Тараса Шевченка, Миколу Гоголя, Пантелеймона Куліша, Миколу Костомарова, зауважуючи, що українській духовній енергії у формі філософського мислення переважно властиві «горизонтальні тенденції» розвитку (нефахова філософія), а не «вертикаль» (фахова філософія) [Чижевський, 1992]. Незважаючи на різку критику такого підходу, він довів, що глибинна філософічність – риса української культури. З огляду на цю рису, українська філософія репрезентує оригінальну метафізику – антропоцентричну, у якій, на відміну від становища людини в космосі (Макс Шелер, П'єр Теяр де Шарден), визначальним є ставлення людини до Бога. До прикладу можна взяти «турботу про себе»: для авторів еліністичної філософської традиції людина керується етичним ідеалом (калон), поєднаним з естетичною довершеністю, для Мішеля Фуко перетворення в собі мають відповідати естетичній досконалості, у філософії Григорія Сковороди це – Преображення (релігійний сюжет). Останнє характеризує менталітет українськості, її тісний зв'язок з релігією. Леонід Ушкалов називає це «українським бароковим богомисленням» [Ушкалов, 2001]. Термін «богомислення» розширює обшир можливих тлумачень і значень терміну, відсилає до культурно-лінгвістичної специфіки вживаного терміну, збагачуючи тим самим оригінальну концепцію онтології, центрованої богомисленням, поняття, яке увійшло в концептуальний словник української філософії.

Концептуальні словники, якими послуговується філософська спільнота, включають походження слів, які виражають поняття, їх історію те, як в іншому місці, в інший час, з іншою метою їх застосовували. Еміль Бенвеніст, французький лінгвіст, припустив, що «систематичний розвиток концепції Буття в грецькій філософії спирається на вже наявну схильність мови до різноманітного використання дієслова «einai», до того, що граматика грецької мови фундувала (не визначала) окремі концепції онтології: «Загальновизнано, що цей широкий діапазон використання єдиного дієслова einai в грецькій мові відображає стан речей, властивий індоєвропейським мовам, але в жодному разі не універсальну ситуацію чи необхідну умову» [Benveniste, 1966, p. 73]. Можливі досить значні альтернативи грецьким граматикам «бути» і, отже, традиційним онтологічним категоріям, як свідчить ряд лінгвістичних, а також філософських джерел [Basson & O'Connor, 1947]. Чарльз Х. Кан у своїй класичній статті «Дієслово «бути» давньогрецькою мовою» писав, що «ця монографія про «дієслово «бути» та його синоніми» показує, наскільки мови землі можуть відрізнятися одна від одної у своєму вираженні для існування» [Kahn, 1973, p. 1]. Якщо це так, то граматичні структури інших мов можуть запропонувати альтернативні параметри для розвитку концепції буття. Найкращий спосіб дослідити природу та ступінь цієї відмінності є вивчення того, як така концепція перекладається, долаючи кордони «лексикону неперекладностей». Якщо концепція «буття» в західній філософії спирається на вже наявні диспозиції конкретної мови й ці диспозиції не є універсальними, то не варто припускати, що теорії, побудовані з використанням концептуального словника, заснованого на цих диспозиціях є універсальними, якщо вони залежать від артефактів відкладеного лінгвістичного використання. «Звідки ми можемо знати, що концепції, які, на думку філософів, «вирізають природу на суглобах», не є просто «невинними мовними категоріями, прийнятими за грізні на вигляд космічні абсолюти» [Sapir, 1924, p. 154].

Онтологічна теорія греків була трансформована середньовічними інтерпретаторами арістотелівської філософії, які перекладаючи Арістотеля, викладали

власні онтологічні побудови. Тлумачення Авіценни та Маймоніда відрізнялися від тлумачень їхніх колег у латинському світі, які досліджували ті самі тексти в перекладі, але з тією різницею, що читали їх індоєвропейською, а не семітською мовою. Твори Маймоніда були в бібліотеці Києво-Могилянської академії часів її заснування, про що пише відома дослідниця філософії у Києво-Могилянській академії Валерія Нічик. І це представляє не лише історичний, а й фаховий інтерес – для філософів онтологічні спекуляції є універсальною рисою їхньої фахової діяльності, як універсальною є і система категорій, якою вони оперують. Як результат, порівняльне дослідження філософського перекладу як усередині, так і між різними мовними спільнотами має значення не лише для історії філософії, перекладознавства, а й для оцінки універсальності самих інструментів філософування. Скористатися цими напрацюваннями – порівняти українську мову з іншими через філософський переклад, переклад з якомога більшої кількості мов, аналогічно до перекладів з грецької на латину, на арабські мови чи з латини на західноєвропейські мови, які фундаментально опрацьовані й добре вивчені.

Ми ж рухаємося у зворотному напрямку – увесь час збільшується кількість наукових робіт написаних англійською мовою, фактично витіснення російської мови з академічного ужитку заміщається англійською, яка має багату традицію, ємний і різноманітний концептуальний словниковий запас, але вона вимагає перепрошиття українського філософського академічного простору за її лекалами, які суттєво відмінні від континентальної філософії, в цілому, і української, зокрема. Вимога підтверджувати свою фаховість англомовними друками є процесом обов'язковості англійської. Зазначимо, що англізація не ультиматум, а *вибір за необхідністю*. Опертя англізації, маркер постколоніалізму щодо впровадження англійської з серії ейдосів, які спричиняють у душах терапевтичний ефект, приховуючи ресентимент. Вони є хитрістю нав'язати свою гру більш сильному партнеру: розповісти про себе, викликати інтерес. В українців багато референцій до вищого шляху в людській, цивілізаційній спільноті й мало зізнань у власних прорахунках і провинах. Маємо пристрасть до збереження минулого, тому і працює стратегія «пригадування минулого» (М. Д. Култаєва). Англійська мова – засіб спілкування в різних форматах, а може стати і російською рулеткою, коли один патрон – справжній, тобто полем з пастками, як і всяка нерідна, чужа, не своя.

Ще Дмитро Чижевський наголошував, що філософія прийшла в Україну з Німеччини й розповсюдилась через діячів Києво-Могилянської академії Російською імперією. Саме континентальна філософія закладена в підґрунтя українського філософування. Звичайно, на всяку тезу, як вчить діалектика, є антитеза, але сьогодні діалектика не є модним трендом, панівною є постпозитивістська установка, яка зазначає, що синтези не є обов'язковими, а проліферації є необмеженими. Світ глобалізується, і англійська є мовою комунікації глобалізованої спільноти. Переваги англійської в тому, що вона є засобом зберегти живим відчуття поєднаності різномовної фахової спільноти, бо коли не має універсальної мови, якою можуть говорити різні філософські ком'юніті, то або виникає проблема неможливості комунікації, або необхідність вивчати мову середовища, у яке потрапляєш (вивчати киргизьку, турецьку чи будь-яку іншу), але і одномовність не тільки позбавляє філософію головного джерела життєдайності нових слів і понять, а й може призвести до фахової короткозорості неперевірених передумов філософування. До того ж рідна мова не має тієї усвідомленої інструментальності англійської, володіння якою сьогодні стає обов'язковим для розгортання в професійній кар'єрі.

У обґрунтуванні питання взаємодії національної мови й національних мов цікаву аналогію використав М. С. Трубецкой, «порятовуючи» російську мову від більшовиків. У праці «Вавилонська вежа та змішання мов» він, посилаючись на Святе Письмо, порівнює виникнення національних мов з Вавилонською вежею як Прокляття Боже, за значенням і наслідками аналогічне до вигнання з Раю Адама і Єви. Як і решта накладених на людство Божественних санкцій, вони мають силу закону для людського існування, тобто, національна мова – єдино законна мова. З такого порівняння витікає проблема страждання

(прокляття Адама від Бога – у поті чола хліб здобувати, Єві – у муках дітей народжувати), тоді це саме застосовується і до мови, як пасивного стану діеприкметника. Законна мова визначається як мова позбавлена пасивності – не пасивна. На вирішення проблеми смислової пасивності національної мови стосовно до інших національних мов вплинув прихід у філософію Мартіна Гайдеггера як філософа мови та його теза «Мова – дім буття». Вона перетворила мову на онтологічну категорію, поставила проблему онтологічної укоріненості мови. Є цілий кейс літератури про взаємовідносини мови та буття, саморозкриття буття в мові, мови як того, у чому буття показує нам себе, яким чином національне буття висвічує себе в національній мові, як буття, обмежене (межа) мовними розрізненнями, відмінностями виокремлює одну націю з-поміж інших, тобто чому мовні відмінності відповідальні за виникнення національного як такого, незалежно від семантичних розрізнень слова «національність».

Запущена «лексиконом неперекладностей» проблема мов європейських філософій активно спонукає до тематичних досліджень симбіотичного зв'язку між філософським перекладом і цільовою мовою. Як у свій час філософський переклад збагатив англійську, латинську, арабську мови, а концептуальні ресурси цих мов, своєю чергою, збагатили філософію, так і сьогодні це стає вагомим аргументом на користь важливості лінгвістичного розмаїття у філософії та ще одним аргументом на користь важливості філософського перекладу українською. Через дослідження лінгвістичної специфіки певних понять філософський переклад не лише вводить нові тексти в українське академічне поле, збагачуючи його, а й створює нові поняття та концептуальні словники. Як показує досвід словника з «лексиконом неперекладностей», широке дослідження взаємозв'язків концептуальних словників різних мов слугує засобом досягнення іншого виду універсальності: не загальної універсальності одного філософсько-понятійного словника, що домінує над іншими, а того, що Сулейман Бачір Діагне називає «бічною універсалізацією» етнографічного досвіду, безперервним випробуванням іншого через себе, а себе через іншого, через набір можливих перекладів між різноманіттям словників» [Diagne, 2013, p. 18]. «Перефразовуючи Умберто Еко, що мовою Європи є переклад, більш глобально, що мовою універсального є переклад, а це означає відмову від припущення, що дослідження передбачуваної універсальної граматики Логосу має проводитися в мовчанні емпіричних мов, якими насправді розмовляють люди – хибне, бо деякі з них, особливо давньогрецька та німецька (завдячуючи Гайдеггеру), певною мірою, нагадують його реалізацію» [Diagne, 2013, p. 15]. Прозорість англомовного філософського письма збережена й у двадцятому столітті. Вона контрастує з нібито непрозорістю «континентальної» філософії, зумовлює відмінності континентальної та аналітичної філософії, остання в розумінні англосаксонської традиції і є філософія, а пануюча дискурсивна форма вербалізації сучасної філософії за її рубрикаціями є літературознавчими студіями, інституалізованими на відповідних кафедрах літературознавства в англосаксонській академічній традиції.

Важливою цінністю національної мови є її здатність консолідувати «уявлювану спільноту» «своїх» (Б. Андерсон). Водночас варто зважати на відмінності між українською мовою як мовою побутування і українською як мовою філософії: перша наслідується в процесі індивідуальної соціалізації з переплетенням двох ліній наслідування інформації – генетичної і культурної, інша – вимагає професійного становлення і залучення до осередку творців концептів як форми буття сучасної філософії. Філософ живе не тільки у фізичному, а й у ментальному універсумі, засвоюючи знаки і світ того, що вони позначають. За принципом подоби складаються конвенції мови, через особливості облаштування мови висвічується ментальність народу, її підсистемами є семантика і референція. У семантиці бачимо відбиток природної просторової визначеності речі та явища, а референція – логічна визначеність речі, освоєння людиною світу «від себе» (від найближчого простору) до простору «поза собою» (життєві світи). Освоєний простір екстраполюється на всі можливі, досяжні та недосяжні світи, а символізм мови уособлює

одну з домінуючих ознак символу – з'єднання фізичного й ментального світів. Нагадаємо, що в етимології слова «символ» (грецькою) – кидання, змішане в купу, пізнавальна прикмета, навмисне недбало обломлена половинка черепка, яку при розставанні одна людина залишала собі, а іншу – віддавала. У такому ритуалі криється великий зміст склеювання цілого (ідентифікувати «свого») за уламками. Ситуації «уламків» дозволяють консолідувати «уявлювану спільноту» «своїх» (Б. Андерсон), сприяти тому, щоб думки та образи, «світ явлений нам», ставав «віддзеркаленням ходу змін, які відбуваються всередині нас самих». Метою слова є «видозміна внутрішнього світу людини». О. О. Потебня говорить про мову як про самодіяльність душі, тому що хоча мова й не віднаходить її (душі) свободи, але настільки залежить від її власної природи, наскільки й від зовнішніх збудників. «Неможливо уявити такі дії душі, які не стимульовані ззовні, так само, як важко уявити й такі, які можна пояснити лише зовнішніми впливами» [Потебня, 1993, с. 45]. Більше простору для самодіяльності душі там, де відсутній зовнішній тиск, але ж і виникнення філософії стало можливим тоді, коли утворились регіони, де свобода стає суспільною цінністю і надбанням (Антична Греція, Давня Індія, Давній Китай). Філософська творчість стає справою людської душі, яка своєю надлишковістю створює фахову мову.

Те, що мова формує «проміжний світ», закодовує в його структурах особливий національний світогляд, обґрунтували Ернст Кассірер (Німеччина), Едвард Сепір та Бенджамін Лі Ворф (США). Потебня зазнав впливів «Берлінської школи»: Вільгельма Гумбольдта (романтична система), Германа Лотце (психологічне мовознавство). У Потебні мова – процесуальна, не лише засіб вираження думки, а й творець думки, мова – діяльнісна. Потебня навіть випередив побудови пізніх гумбольдтіанців (Фосслер, Сапір, Шніцлер) у тому, що мова не саме собою зрозуміле (українці – значить українська), а вимагає додаткової аргументації, особливо в контексті державної мовної політики, тоді поряд з вимогою впроваджувати українську мову як державну існує *вимога обґрунтування*. Погоджуємося з Сергієм Жаданом і Віталієм Портніковим, які, діалогізуючи про місце української культури у сучасному світі, дійшли згоди, що «не можна наш культурний процес зводити до українського гетто і чому ми повинні віддавати своє», навели приклади: двигунами й у минулому, й сьогодні є освітні центри Каразінського університету, Києво-Могилянської академії, Острозького центру, що культурний процес це набагато більше – російський паспорт був у Міцкевича, підданим Росії був Кант, київським? локально нашим? є Михайло Булгаков, навіть є «російськомовна українська філософія» (підручник з історії української філософії В. Горського). Ми також висловлюємося за багатообразність мови філософського проєкту в боротьбі за інтелектуальну Україну, яка здатна долучитися до «боротьби сторін з приводу розрізнень» (Жижек), боротьби, яка може бути інтерпретована за законами індивідуальної раціональності, але, як і будь-який індивідуальний концепт, тягне за собою ризик ефекту «нормалізації».

Якщо взяти за контекст «людство», то ми визнаємо всередині його відмінності за національною ознакою, визнаємо, що буття, яке виявляє себе в національній мові, обмежується цією областю значення. Як результат, ми говоримо не про буття, якому властива загальна інтегральна значимість, а про область його освоєння культурою, яка диференційована відповідно до того, хто освоює, індивідуалізує буття. Подібну тезу обґрунтовує Потебня: «Загальнолюдські властивості мов за звуками (членороздільністю) з внутрішнього боку – те, що всі вони суть системи символів, які служать думці. Затим усі інші їхні властивості суть племінні, а не загальнолюдські» [Потебня, 1976, с. 259]. У цьому фрагменті Потебня наголошує на думці, що національна мова схоплює буття не з нього самого, а з племінного засвоєння, а диференціація є наслідком освоєння. Це така форма мови, яка спрямована на освоєння і говорить про освоєне. Аналогічний фрагмент є в Ролана Барта: «Якщо я лісоруб і мені потрібно назвати дерево, яке я хочу зрубати, то своїм висловлюванням я маю справу безпосередньо з цим деревом, а не висловлююсь з приводу дерева. У такому разі я користуюсь мовою, яка носить операціональний характер, бо між

мною і деревом є тільки моя праця, тобто дія… мова репрезентує природу лише тією мірою, якою я її перетворюю… дерево для мене не образ, а смисл моєї дії. Але коли я не лісоруб і не можу мати справу безпосередньо з цим деревом, я можу лише висловлюватися про дерево, з приводу дерева; моя мова вже не є знаряддям впливу на нього, навпаки, оспіване мною дерево стає знаряддям моєї мови, тепер між мною і деревом є нетранзитивне відношення. Стосовно до реальної мови лісоруба (предметом транзитивного відношення) я створюю вторинну мову, тобто метамову, за допомогою якої маніпулюю не речами, а їхніми іменами і яка відноситься до первинної мови так, як відноситься імітуючий жест до реальної дії» [Barthes, 1972, p. 115].

Національна мова як мова етносу, який засвоював буття, є мова транзитивна, спрямована на праксис – комунікацію, прикладні сфери діяльності. Вона є невідрефлектованою, теоретично беззасновковою, у співвідношенні з метамовою є мовою знаряддєвою, мовою об'єкта. З позиції пасивного стану, який прийшов у мову разом з національною підпорядкованістю, диференціацією мов, національна мова пасивна як метамова. Це характеристика не лише української, а будь-якої мови як мови національної (Вавилонська вежа як кара Божа). Щоб подолати власну знаряддєвість, треба віднайти всередині національної мови, у горизонті цієї мови таку метамовну значимість, яка дозволить долати ангажованість національним, віднаходити метамовності – імперативи буття як поняття, а також одночасно утримуватися в національному. Наполягати на нездоланності національного значить утверджувати себе в знаряддєвості, поміщати себе в простір тотального впливу на буття, у простір знайомого: «філософи по-різному пояснювали світ, а завданням було – змінити його» (11 Теза Маркса про Фоєрбаха). Пояснювання, розуміння є фікція, нескінченна подрібнюваність буття, конгломерат самозамкнутих дискретностей, те, що відкривається погляду на буття зі знаряддєвості мови, представленої не як мінімальна тотожність, а як мінімізація розрізнень. Розпредметнення фікції повертає нас до ситуації пошуку метамови, а знаряддєвість мови – до моменту перспективи подолання знаряддєвості. Знаряддєвість тотожна національному як мова транзиту, переходу до перетворення світу, до іншої собі предметності, мова спілкування з іншим собі. Водночас варто її спрямувати зусилля на саму себе як предметність, взаємодіяти не з іншим, а з собою; як тільки вона шукає слова щодо власної сутності, то перестає бути прозорою і замикається у власній величі. Це і є долання знаряддєвості як прорив до самої себе – утворення просвіту (просвітлення), з'ява просвіту як інстанція «мета», тоді формується здатність мови до рефлективності, виникає рефлективність мови як її здатність перевершувати літературність. Для такої мови характерна антилітературність, бо «література не вміє розділяти себе на споглядаючу і споглядувану, таку, що говорить, але не про себе» [Barthes, 1972, p. 131].

Мова, що говорить про саму себе, опікується відповідністю самій відповідності, інакше кажучи, неконкретизована, межово загальна відповідність (абсолютна чи ідеальна) буттю обирається рефлективною мовою як свого предмета, як того, відповідно до чого й повинна знаходитись спрямована на предмет мова. Рефлективна мова намагається слідувати цій буттєвій відповідності, її увага спрямована на свою придатність до відповідності, спрямована на саморозвиток, самоопрацьованість у відповідності до вимог межової когерентності буттю. Перед лицем «мета» співставність мов втрачає звичні формати, перетворюючись на самоспівставність. Водночас усяка мова починає бути представленою від імені світової множини мов, ієрархізуючи цю множину своєю претензією на статус однієї-єдиної, доводячи свою винятковість. Тотожність як однакове відношення до буття як освоюваного й універсальна неспівставність (за відсутності спільної буттєвої підстави) є такою тотожністю, яка поступається основному – по-справжньому онтологічній тотожності: мови поділяють участь буття, вони здійснюють розрізнення ступенів однієї-єдиної мови, схоплюючи різницю буттєвих досвідів як розрізненість одного й того ж буття. Мова в перспективі «мета» прагне відповідати буттю як ієрархічно співпідпорядкованій єдинороздільності. О. О. Потебня зауважує: «Дві порівнювані мови

можуть мати однаковий ступінь досконалості за глибокої відмінності свого устрою» [Потебня, 1976, с. 259]. Тобто знаряддєві мови онтологічно неспівставні, хоча вони можуть бути однаково досконалі, як і можуть однаково говорити про досвід, тобто говорити з однаковою точністю.

Існування як однієї-єдиної мови звільняє рефлексивну мову від обмежень. Набуваючи властивості безмежності, мова спрямовує зусилля до рефлективності, до межової екстенсивності, до долання власних меж – меж як невластивих, як накладених такою невластивістю, яка похідна від освоєння. Мова, яка піднялась над своєю межею, опікується замежовим собі, що і є розмовою про себе як іншу в текстовій діяльності. Мова, яка не обтяжена межею у своєму прагненні бути відповідною до буття, стає буттям, яке прагне до відповідності буттю настільки повно, що стає фактом буття. Така мова занурюється в текстову діяльність, спрямовуючи зусилля на текст як покладену мову, вона не особливо опікується позатекстовою долею тексту. Морфологія тексту як система означаючих з відповідною до цього теоретичною поетикою, розробленою всередині цієї мови і для цієї мови, обговорювана нею текстова практика, зосереджується «на забутті зовнішніх цілей того, що вона говорить не про себе…коли література говорить про саму себе, то це і є варіантом її прочитування, вона має свого читача як заангажовану суб'єктивність, вона обумовлена культурною історією» [Eco, 1989, p 10].

Пошуками такої заангажованої суб'єктивності, свого користувача, для якого філософія є фаховою діяльністю, є фахова література, яка задовольняє потребу в україномовних філософських текстах. Але лише наявності основних текстів в надрах національної мови і національною мовою недостатньо, потрібно їх привласнити (зробити своєю власністю), вміти їх застосовувати у своїй фаховій діяльності. Фахова текстова діяльність з продукування концептів членом фахової спільноти поєднується з вмінням писати тексти українською. Це той сегмент роботи, який представляє собою постперекладацьку діяльність. Що ж до інтимності «мова – дім буття», то проблема симбіозу англійської й української, здатність української філософії убезпечити себе від ролі маркера маргінальності на академічній мапі філософії, то це залежать від здатності національної філософії «вслухатися» в національне буття і говорити про нього національною мовою. Ставши в стрій для реалізації права на рівність як рівність функціонування за збереження відмінностей у внутрішній облаштованості мови виразу філософської ідеї, у намаганні подолати мовну знаряддєвість української мови, забезпечить мовну рівність альтернатив мовного вибору в опозиції *свій-чужий*. Це маніфестує власний історичний, культурний досвід України, у такому значенні вибір українською є безальтернативним, зумовленим загальнокультурною ситуацією, готовністю нації йти в Європу, обравши українську мову як мову українського культурного проєкту. Водночас варто враховувати не лише бажання України вписатися в європейську традицію розвинутої рефлексивної мови, а й здатність фахової спільноти реалізовувати цей проєкт, його європейський за рівнем калібру. Це важке завдання з огляду на свідчення столітніх рухів європейських філософій у пошуках мов філософування. Щоб пройти шлях від знаряддєвості до рефлексивності потрібні не лише націоналістичні амбіції, а й екзистенційна напруга, бачення перспективи тими, хто готовий іти шляхом, який Мартін Гайдеґґер порівнює з роботою селянина; тільки на відміну від селянина, який робить борозну в землі, філософ робить її в мові. Можна сподіватись і на чудо – появу сугестивного філософа рівня Гайдеґґера, здатного створити свій світ, свою філософію мови, водночас вирішуючи філософське завдання – ставити питання до буття українською.

Висновки. Українська філософія народилася із запізненням на півтора тисячоліття в порівнянні з грецькою і, як й інші європейські філософії, живилась нею шляхом трансферу – попаданням європейської філософії на український ґрунт, ставала рецепцією філософії європейської. Ознайомлення та засвоєння, грецької за походженням, філософії європейськими культурами пов'язані з практиками перекладу шляхом запозичення,

трансформації і транслітерації, які когерентні культурним контекстам. Сьогодні очевидним є симбіотична одиниця з її симбіонтами мовних субодиниць української й англійської мов. Якої конфігурації буде той структурно-онтологічний симбіоз української й англійської, на ґрунті якого можлива розмова про долю української філософії як філософії національної – під питанням. Стосовно української мови, яка потребує доповнюваності до ступеня рефлексивної одиниці, то альтернативи немає, ця умова виконується відповідно до державної мовної політики. Підсумовано, що здатність національної мови до рефлексивності, вибір, ґрунтований на оцінці альтернативних мов, які описують одиничний досвід нації, проблема мовного вибору української філософії залежна від мовного вибору глобалізованої фахової спільноти й мовної політики держави – готовності вкладати гроші у видавничі й перекладацькі сфери діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Adamson P. Classic philosophy meets Arabic language. *Asymptote*. 2019. March, 21. Retrieved from: https://www.asymptotejournal.com/blog/2019/03/21/classic-philosophy-meets-arabic-language-a-dialogue-with-prof-peter-adamson/

Barthes R. *Mythologies*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1972. 160 p.

Basson A. H., O'Connor D. J. *Language and philosophy: Some suggestions for an empirical approach. Philosophy (London, England)*, 1947. 22(81). P/ 49–65. DOI: https://doi.org/10.1017/S0031819100023329

Benveniste É. *Problèmes de linguistique Générale*. Paris: Gallimard, 1966. 357 p.

Cicero. *De finibus bonorum et malorum* (H. Rackham, Trans.). London: Heinemann, 1914. 512 p.

Crane, Tim. The philosophy of translation. *Times Literary Supplement*. 2015. Retrieved from: https://www.the-tls.co.uk/articles/the-philosophy-of-translation/

Deleuze G.; Guattari F. *What Is Philosophy?* New York: Columbia University Press, 1996. 256 p.

Diagne S. B. On the postcolonial and the universal? *Rue Descartes*. 2013. *78*(2), p. 7–18. DOI: https://doi.org/10.3917/rdes.078.0007

Durant W. *Caesar and Christ: A History of Roman Civilization and of Christianity from their Beginnings to A.D. 325*. New York: Fine Communications, 1994. 752 p.

Eco U. *The Open Work*. Cambridge: Harvard University Press, 1989. 320 p.

Kahn C. H. *The verb 'be' in ancient Greek*. Dordrecht: D. Reidel, 1973.

Lévy C. Cicero and the creation of a Latin philosophical vocabulary. *The Cambridge companion to Cicero's philosophy*. New York: Cambridge University Press, 2021. P. 71-87. https://doi.org/10.1017/9781108241649.007

Rée J. *Witcraft: The invention of philosophy in English*. New Haven, London: Yale University Press, 2019. 756 p.

Sapir E. The grammarian and his language. *American Mercury*. 1924, № 1. P. 149–155.

Suetonius Tranquillus C. *The Lives of The Twelve Caesars*. Kessinger Publishing, LLC, 2004.

Sumner C. *The source of African philosophy: The Ethiopian philosophy of man*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1986. 153 p.

Tatarkiewicz W. Historia filozofii. T. 1. *Filozofia starozytna i sredniowieczna*. Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. 388 s.

Горський В. С. *Нариси з історії філософської культури Київської Русі*. Київ: Наукова думка, 1993. 164с.

Кассен Б. (Ред.). *Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей*. Том 1. К.: Дух і літера, 2009. 576 с.

Кониський Г. Моральна філософія, або Етика (Передмова). *Філософські твори*. В 2 т. Київ: Наукова думка, 1990. Т.1. С. 365–385.

Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. В. *Гуманістичні і реформаційні ідеї в Україні*. Київ: Наукова думка, 1990. 382 с.

Потебня О. О. Язык и народность. *Эстетике и поэтика*. М.: Искусство, 1976. С. 253–285.

Потебня О. О. *Мысль и язык*. Киев: СИНТО, 1993. 192 с.

Потебня О. О. *Из записок по теории словесности*. Харьков, 1995. С.147–149.

Трубецкой М. С. Вавилонская башня и смешение языков. *История. Культура. Язык*. М.: Прогресс-универс, 1995.

Ушкалов Л. В. Українське барокове богомислення. *Сім етюдів про Григорія Сковороду*. Харків: Акта, 2001. 221 с.

Чижевський Д. І. *Нариси з історії філософії в Україні*. Київ: Орій при УКСП «Кобза», 1992. 230 с.

Корабльова Надія Степанівна
доктор філософських наук
професор кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна
E-mail: ns_korabljova@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3831-6030

Чміль Ганна Павлівна
доктор філософських наук, академік Національної академії мистецтв України
директор Інституту культурології Національної академії мистецтв України
бульвар Шевченка, 50-52, Київ, 01032, Україна
E-mail: gannachmil@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6569-1066

Стаття надійшла до редакції: 12.04.2023 Схвалено до друку: 28.05.2023

THE UKRAINIAN LANGUAGE PROJECT OF UKRAINIAN PHILOSOPHY AND ITS "LEXICON OF UNTRANSLATABLES"

Korabliova Nadiia S.
DSc.in Philosophy, Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody sqr., 61022, Kharkiv, Ukraine
E-mail: ns_korabljova@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3831-6030

Chmil Hanna P.
DSc.in Philosophy, Professor, Director of the Institute for Cultural Research of the National Academy of Arts of Ukraine,
Full Member of the National Academy of Arts of Ukraine
50-52, Shevchenko Boulevard, Kyiv, Ukraine
E-mail: gannachmil@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6569-1066

ABSTRACT

The illustrations of the translation of "untranslatables" considered in the article prove the idea that they are not an inconvenience, but a form of enrichment of philosophy, which formats the line of its cumulative development through the production of concepts (Gilles Deleuze, Felix Guattari "What is philosophy?"), as a way of existence of modern philosophy. The concept is determined not only by tradition

and the ability to use the "lexicon of untranslatables", but also by language, cultural and political contexts. We substantiate the thesis that the format of the concept dismantles the idea of such a philosophy that is able to speak only in universal languages and emphasize the importance of local philosophies, to which the Ukrainian one belongs. Such importance is manifested in the fact that: national philosophies demonstrate local features of European philosophy; is the transformation and approbation of its ideas in national contexts; creates that "lexicon of untranslatables", the mastery of which teaches philosophy to speak national languages; the national language acquires the ability to become a means of expressing philosophical ideas (Dmytro Chyzhevsky, Oleksander Potebnja); the "lexicon of untranslatables" is modified by the dominant values of the time, embodied in the mentality and culture of the people.

The historical examples and analogies given in the text of the objective symbolic fixation of the translation of philosophical terms in national languages allow us to clarify the options of the linguistic prerequisites of philosophical theories expressed in national languages, and are an argument against the monolingualism of philosophy. The modern translation of "untranslatables" works within the epistemological field of the philosophy of language, shifting the focus from the language code to the discourse, the latter is not a necessary condition for understanding the language, but is a source of destruction of communication or development of those rules, following which makes communication effective. Rejecting the universalist approach and focusing on national strategies, we consider language as a primary source that "pressures" the philosopher, which means that it implies a critique of traditional linguistic ideas about language. The trending topic is the concepts of cultural imperialism, which with the beginning of Russia's aggression against Ukraine became a fact of life for Ukrainians, and the Ukrainian language turned into a weapon of resistance to this aggression.

***Keywords**: "cultural policy", transformation, transcription, borrowing, "philosophical horizontal", "lateral universalization", "processuality of language", metalanguage, "untranslatables".*

REFERENCES

Adamson, P. (2019). Classic philosophy meets Arabic language. *Asymptote*. Retrieved from: https://www.asymptotejournal.com/blog/2019/03/21/classic-philosophy-meets-arabic-language-a-dialogue-with-prof-peter-adamson/

Bart, R. (1972). *Mythologies*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Basson, A. H., & O'Connor, D. J. (1947). *Language and philosophy: Some suggestions for an empirical approach*. *Philosophy (London, England)*, *22*(81), 49–65. DOI: https://doi.org/10.1017/S0031819100023329 [Google Scholar]

Benveniste, É. (1966). *Problèmes de linguistique Générale*. Paris: Gallimard.

Cassin, Barbara (Ed.). (2009). *European dictionary of philosophies: a lexicon of untranslatables*. Vol. 1. Kyiv: Dukh i litera. (in Ukrainian).

Chyzhevsky, D. I. (1992). *Essays on the history of philosophy in Ukraine*. Kyiv: Orii pry UKSP «Kobza». (in Ukrainian).

Cicero. (1914). *De finibus bonorum et malorum* (H. Rackham, Trans.). London: Heinemann.

Crane, Tim. (2015). The philosophy of translation. *Times Literary Supplement*. Retrieved from: https://www.the-tls.co.uk/articles/the-philosophy-of-translation/

Deleuze, G.; Guattari, F. (1996). *What Is Philosophy?* New York: Columbia University Press.

Diagne, S. B. (2013). On the postcolonial and the universal? *Rue Descartes*, *78*(2), 7–18. DOI**:** https://doi.org/10.3917/rdes.078.0007

Durant, W. (1994). *Caesar and Christ: A History of Roman Civilization and of Christianity from their Beginnings to A.D. 325*. New York: Fine Communications.

Eco, U. (1989). *The Open Work*. Cambridge: Harvard University Press.

Horskyi, V. S. (1993). *Essays on the history of the philosophical culture of Kyivan Rus*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).

Kahn, C. H. (1973). *The verb 'be' in ancient Greek*. Dordrecht: D. Reidel.

Konyskyi, H. (1990). Moral philosophy, or Ethics (Preface). *Philosophical works*. In 2 vol., 1, pp. 365–385. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).

Lévy, C. (2021). Cicero and the creation of a Latin philosophical vocabulary, pp. 71–87. *The Cambridge companion to Cicero's philosophy*. New York: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108241649.007

Nichyk, V. M., Lytvynov, V. D., Stratii, Ya. V. (1990). *Humanist and reformation ideas in Ukraine*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).

Potebnja, O. O. (1976). Language and nationality. *Aesthetics and poetics*. Moscow: Iskusstvo. (in Russian).

Potebnja, O. O. (1993). *Thought and language*. Kyiv: SINTO. (in Russian).

Potebnja, O. O. (1995). *From notes on the theory of literature*. Kharkiv. P.147–149. (in Russian).

Rée, J. (2019). *Witcraft: The invention of philosophy in English*. New Haven, London: Yale University Press.

Sapir, E. (1924). The grammarian and his language. *American Mercury,* 1, 149–155.

Suetonius Tranquillus, C. (2004). *The Lives of The Twelve Caesars*. Kessinger Publishing, LLC.

Sumner, C. (1986). *The source of African philosophy: The Ethiopian philosophy of man*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Tatarkiewicz, W. (1988). Historia filozofii. T. 1. *Filozofia starozytna i sredniowieczna*. Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.

Trubetzkoy, N. S. (1995). The tower of Babel and the confusion of languages. *Hystory. Culture. Language*. Moscow: Progress-univers. (in Russian).

Ushkalov, L. V. (2001). *Ukrainian baroque thinking about God. Seven studies about Hryhorii Skovoroda*. Kharkiv: Akta. (in Ukrainian).

Article arrived: 12.04.2023 Accepted: 28.05.2023

DOI: 10.26565/2226-0994-2023-68-2
УДК 327.2

Володимир Панов

МОВНА ЕКСПАНСІЯ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА (ЕКОНОМІЧНО-)ІМПЕРІАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

У цій статті розкривається, як в різноманітних теоріях (економічного) імперіалізму передбачається здійснення мовної експансії, мовних стратегій тощо. В цьому контексті аналізуються економічні тлумачення імперіалізму, зокрема Дж. А. Гобсона та В. І. Леніна, світ-системного аналізу (І. Валлерстайн, С. Амін, Дж. Аррігі) й теорії Імперії М. Гардта та А. Негрі. Виокремлено ключові характеристики імперіалізму, які зустрічаються в більшості (економічних) теорій імперіалізму, а саме: (1) створення ринкових відносин (і ринку взагалі) між метрополією/ядром/імперською країною й колонією/периферією/підкореною територією, (2) наявність переваги у цих відносинах для метрополії/ядра/імперської країни, яка найчастіше описується через монопольне становище, (3) нарешті часто, хоч і не завжди, констатується економічна експлуатація підкорених територій. Зазначено, що ринок – це (зокрема) комунікативне явище, яке як мінімум передбачає можливість (по)розуміння між покупцем і продавцем; таким чином, мова постає як умова, що уможливлює обмін і навіть споживання. Продемонстровано, що популяризація й експансія мови означає ще й нав'язування конкуренції; отже, конкуренція капіталу повинна автоматично передбачати й мовну конкуренцію, а переплетіння ринків ще й "переплетіння" мов (і навпаки). На прикладі Британської Співдружності продемонстровано, як мова здатна до формування сфер впливу та центрів тяжіння капіталу. З посиланням на Ж. Рансьєра, зазначено, що проєкти lingua franca здатні одночасно до включення в економічну систему (регіонів, країн тощо) і виключення з неї (незаможних шарів населення). Нарешті зауважується, що мова здатна виступати як культурний капітал в розумінні П. Бурдьє, а тому спроможна до конвертації в економічний капітал.

Ключові слова: *імперіалізм, світ-системний аналіз, Імперія, мовна експансія, lingua franca, лінгвістичний імперіалізм.*

У цій статті спробуємо показати, *як в різноманітних теоріях (економічного) імперіалізму передбачається здійснення мовної експансії, мовних стратегій тощо*. Зазначимо, що імперіалізм розглядається в його класичних визначеннях, які є економічними за своїм характером. Звичайно, імперіалізм є явищем, що розгортається на багатьох рівнях, зокрема економічному, культурному, соціальному, політичному, адміністративному тощо. В цьому дослідженні зупинимося саме на економічних тлумаченнях.

Відповідно, завдання можна сформулювати наступним чином:

- продемонструвати спільні риси всіх (економічних) тлумачень імперіалізму;
- визначити, чому ці риси з необхідністю передбачають здійснення мовної експансії та як взагалі мовний фактор сприяє капіталу.

Частина речей, які осмислюються в статті, здаються простими та може навіть банальними, можливо, саме тому не вдається знайти публікацій з подібною постановкою проблеми. Найближче за змістом, що вдалося знайти, – це публікація Дж. О'Регана стосовно розповсюдження англійської мови світом: займаючи перспективу світ-системного аналізу, О'Реган прямо пов'язує економічну домінацію Великобританії у 19 ст. з розповсюдженням англійської мови. Він навіть говорить про те, що англійська наче паразит причепилася до економічної гегемонії Великобританії, а потім й США [O'Regan, 2021]. Окрім цього, Р. Філліпсон поєднував англійську мову з перспективою економічної вигоди, але розкривав інші її аспекти (наприклад, як англомовні країни заробляють на індустрії навчання англійської, або як переплелися неоліберальна ідеологія вільного ринку

© Панов В. Я., 2023.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

з англійською мовою тощо) [Phillipson, 2018]. Водночас комунікативний аспект роботи *ринково-імперіалістичних* відносин, напевно, був занадто банальним для інших дослідників лінгвістичного імперіалізму.

1. Якщо проаналізувати різноманітні (економічні) тлумачення імперіалізму, можна побачити, що попри всі відмінності, один пункт залишається завжди незмінним: *усі тлумачення передбачають створення ринкових відносин (та й ринку взагалі) між метрополією/ядром/імперською країною та колонією/периферією/підкореною територією*. Відповіді на питання, чому подібне створення відбувається, що з нього випливає та навіть як воно функціонує, можуть різнитися, але саме цей пункт про створення ринку є загальним для усіх (економічних) тлумачень.

Однак імперіалізм не є простими ринковими відносинами – *це такі відносини, в яких одна сторона отримує перевагу,* встановлює свою домінацію. Найчастіше дослідники імперіалізму говорять про *монопольне становище* метрополії/ядра/імперської країни на цьому створеному ринку. Але навіть у випадках, коли прямо не говориться про монополію, все одно передбачається певна форма ексклюзивних прав (про це будемо говорити пізніше, але світ-системний аналіз як ядро розглядає країни, що здатні на здійснення висококваліфікованої праці; в цьому сенсі вони мають монополію на висококваліфіковану робочу силу).

Нарешті *найчастіше* монопольне становище або інша форма переваги виливається в експлуатацію підкорених територій (але це констатується не завжди; зокрема, М. Гардт та А. Негрі стверджують, що усі частини Імперії демонструють ознаки економічного розвитку).

Продемонструємо як в різних (економічних) тлумаченнях імперіалізму простежуються ці тези. А. Саттон умовно розподіляв дослідження імперіалізму на 3 етапи [Sutton, 2013]: перший – найперші дослідники імперіалізму, зокрема Дж. А. Гобсон і плеяда марксистів на кшталт Р. Гільфердінга, Р. Люксембург, В. І. Леніна тощо; другий – дослідники теорії залежності й світ-системного аналізу, серед яких потрібно виділити Дж. Аррігі та С. Аміна; третій – більш сучасні дослідники на кшталт М. Гардта й А. Негрі, що більше концентруються на ідеологічному аспекті. Власне, скрізь простежуються вищезгадані спільні риси.

На першому етапі дослідження імперіалізму почав Гобсон, у якого імперіалізм розкривається через поняття недоспоживання – ситуації, коли темпи виробництва перевищують темпи споживання [Sutton, 2013, p. 221]. Згідно з його поглядами, така ситуація виникає внаслідок формування монополій, які за своєю суттю передбачають акумуляцію капіталу, а саме тому й знижуються можливості для споживання на ринку; водночас, зарплатні простих робітників, яких хоча й більшість, не вистачає для формування достатньої купівельної спроможності на ринку [Bennett, 2013, p. 3]. Врешті політика імперіалізму постає як спосіб подолання недоспоживання шляхом створення нових закордонних ринків (між метрополією та колонією) задля інвестування та продажу товарів у них. Ця політика є результатом внутрішнього тиску з боку монополій на державу та передбачає використання ресурсів держави для убезпечення цих ринків [Sutton, 2013, p. 222] (саме тому виникає запит на прямий контроль цих ринків, тобто створення колоній, які ізолюються від інших країн, тобто створюється монопольне становище).

Ленін, як і Гобсон, розумів імперіалізм не як результат простого прагнення до територіальної експансії, а як результат тенденцій розвитку капіталістичного накопичення; саме тому він визначив імперіалізм як специфічний етап розвитку капіталу [Sakellaropoulos, Sotiris, 2015, p. 89]. Розмову про імперіалізм він починав з констатування факту, що внаслідок масштабування та концентрації виробництва й капіталу сформувалися фінансовий капітал і фінансова олігархія, що йому відповідала (що не спостерігалося в минулі епохи). Остання шукає шляхи для інвестицій свого фінансового капіталу (для його реалізації у ще більші прибутки), тому звертається до стратегії вивезення капіталу, в першу чергу до колоній і залежних територій (саме на цій підставі Ленін проголошує, що

вивезення капіталу, на відміну від вивезення товарів, набуває особливого значення в той час) [Sakellaropoulos, Sotiris, 2015, p. 91]. Услід за Гільфредінгом (та і Марксом; та і Гобсоном), Ленін стверджує, що політика імперіалізму державами здійснюється під тиском монополій, які зацікавлені у розподілі світу між собою задля убезпечення інвестицій свого фінансового капіталу, отримання максимального прибутку від них і взагалі знаходження шляхів для вивезення капіталу [Bennett, 2013, p. 3]. Відтак, у Леніна імперіалізм потребує створення ринку між метрополією й залежною територією для експорту капіталу в останню. При цьому ресурси держави-метрополії використовуються для забезпечення монопольних прав.

Гобсон, Ленін, як і решта представників першого етапу, досліджували імперіалізм колоніальний, тоді як постколоніальний імперіалізм був об'єктом для теорії залежності та світ-системного аналізу (які Саттон уже відносить до другого етапу). Зокрема, варто виділити Арігті та Аміна, які мають окремі тексти щодо проблематики імперіалізму, але зазначимо, що в них вони підсумовують тези, що напрацьовуються ще І. Валлерстайном [Osorio, 2020, p. 76]. Світ-системний аналіз переносить перспективу вивчення імперіалізму з національно-державного рівня на рівень глобальних систем [Chaudhry, 2015, p. 1]. Спільним для багатьох представників світ-системного аналізу є поділ глобальної системи на ядро, периферію та полу-периферію. Країни периферії спеціалізуються на постачанні сировини для країн ядра (та взагалі це країни, що змушені займатися низькокваліфікованим виробництвом); натомість країни ядра, які спеціалізуються на виробництві товарів, що потребують високої кваліфікації робочої сили, переробляють цю сировину у (вискокваліфікований) товар, який потім продають до периферії; таким чином, відбувається привласнення надлишкової вартості країнами ядра шляхом продажу переробленої сировини в країни, звідки ця сировина прийшла; полу-периферія ж виконує роль медіатора та посередника у цьому обороті [Chaudhry, 2015, p. 3].

Тобто, по-перше, задля створення надлишкової вартості (яку потім вони ж й привласнюють) країнам ядра потрібна периферія. Ба більше, як зазначає Аррігі (продовжуючи думку ще Гобсона [Osorio, 2020, p. 76]), периферія потрібна як ринок збуту для надлишкової продукції, а відтак – для уникнення кризової ситуації недоспоживання. З цих причин ядро зацікавлене у підтримані периферії тільки у статусі низькокваліфікованої робочої сили, тобто ядро блокує розвиток периферії (на це звертає увагу Аррігі, але ще й Амін). Тобто, якщо трошки перефразувати, країни ядра намагаються утримати монополію на виробництво товарів, що потребують високої кваліфікації. Амін з огляду на це врешті констатує факт (економічної) експлуатації ядром периферії [Osorio, 2020, p. 79].

Відтак, імперіалізм постає як експлуатація ядром периферії шляхом реалізації надлишкової вартості, для чого й необхідна наявність спільного ринку, де буде здійснюватися обмін, в якому привілейоване (монопольне) положення врешті буде зайняте ядром. У зв'язку з цим варто згадати слова Валлерстайна про те, що у капіталізмі відбувається привласнення надлишкової вартості не тільки на рівні "власник-робітник", але і на рівні "країни ядра-країни периферії" – тобто на рівні усієї світ-системи [Chaudhry, 2015, p. 3].

Як зазначає Саттон, останній третій етап більш сконцентрований на ідеологічних аспектах імперіалізму [Sutton, 2013, p. 226], але *досліджує він ринкову ідеологію*, себто всі ті ж ринкові відносини, тільки на іншому рівні. Зокрема, до цього етапу Саттон відносить теорію Імперії Гардта та Негрі; хоча одразу варто підкреслити, що теорія Імперії та імперіалізм не є однаковими. Імперіалізм передбачає наявність метрополії/ядра, що здійснює експлуатацію колонії/периферії через прямий її контроль. На противагу цьому Імперія, по-перше, немає чіткого центру; Імперія постає лише як мережа виробництва, що об'єднує різні національні держави (хоча вони потім обмовляються, що існує домінантний вузол виробництва). Імперія постає скоріше як аморфне юридично-правове утворення, що складається з норм, правових параметрів і юрисдикції загалом, що встановлюється між національними державами, які пов'язані між собою виробництвом [Garcia , 2017, p. 3].

Імперія не займається жорсткою експлуатацією периферії, натомість спонукає її стати частиною глобальної економічної мережі, щоб насолоджуватися привілеями глобальної (Імперської) економіки. Тому основним методом Імперії постає не прямий контроль, але обіцянки економічного процвітання (на відміну від думки Аррігі та Аміна, Гардт та Негрі стверджують, що периферія буде демонструвати ознаки процвітання допоки є частиною Імперії [Garcia , 2017, p. 6]) й на додачу тиск і примус до дотримання законів Імперії з боку військового апарату конкретних національних агентів Імперії [Garcia, 2017, p. 4].

Якщо це коротко підсумовувати, тоді Імперія – це глобальний децентралізований ринок, що функціонує за чіткими нормативно-правовими нормами та який зацікавлений у включенні в себе якомога більшої кількості територій/учасників.

Тут варто додати, що, за словами Гардта та Негрі, Імперія, замість суворого управління конвеєром, переходить до управління інформацією задля відстеження етапу виробництва на глобальній виробничій лінії. Саме домінантний вузол виробництва контролює потік інформації, який надається іншим учасникам мережі [Garcia, 2017, p. 6]. Іншими словами, домінантний вузол виробництва має монопольну владу на контроль інформації (що врешті надає перевагу домінантному вузлу).

2. На нашу думку, це доводить, що різноманітні теорії імперіалізму так чи інакше передбачають наявність спільного ринку між панівною та залежною територією, у якому перевагу та привілеї, зокрема у вигляді монополії, отримує панівна територія.

Як зазначали дослідники першого етапу, імперії (довгого) 19 століття у практиці колонізації бачили спосіб монополізації певних ринків (колоній) та відмежування від них конкурентів. Натомість вже у 60-х роках 20 століття Валлерстайн заявить, що усі куточки світу сплелися в одну (світ-)систему (що стане ще очевидніше після розпаду Варшавського договору) і, від себе зазначимо, тепер спроби відмежувати чи виключити конкретний куточок світу від іншого – в економічному плані – є доволі наївними (неефективність санкцій проти Ірану чи Росії це демонструють). Тобто, якщо раніше привілеї на ринку, зокрема монопольні права, і можна було створити шляхом насильницького встановлення кордону та санкцій щодо участі в ньому, то зараз такі методи не можна вважати за ефективні. Актуальності набувають інші методи, і зокрема хотілося б показати актуальність лінгвістичного способу формування привілейованого становища на ринку тощо.

Для цього важливо визначити, що ринок не є просто попитом і пропозицією або ж "географічним" місцем для обміну тощо; *ринок – це (зокрема) комунікативне явище,* яке як мінімум передбачає можливість (по)розуміння між покупцем і продавцем. Ба більше, певні види товарів потребують від покупця *розуміння* тієї мови, якою "функціонує" товар[1].

Оскільки ринок є комунікативним простором, то спочатку потрібно проговорити очевидне: *мова постає як умова, що уможливлює обмін та навіть споживання.* Умовний мешканець України може споживати не тільки україномовні, але й ще російськомовні товари (як наслідок колонізації минулих століть); ще сюди можна додати й англомовні (як наслідок глобалізації). Може споживати, бо розуміє продавця цих товарів (тому, наприклад, може вести торги, обговорювати умови контракту купівлі-продажу тощо), але і тому, що розуміє самі товари (може зчитати їх, прочитати інструкцію тощо). В буквальному сенсі цих слів, знання мови дає можливість товару бути зрозумілим покупцеві.

З цієї очевидної тези можемо зробити вже більш не очевидні висновки. Зокрема, якщо мова є умовою для обміну та споживання, тоді витіснення якоїсь мови (з регіону, країни тощо) – це витіснення ще і товарів цієї мови. Бо витіснення мови призводить до неможливості обміну (покупець/продавець не може *встановити комунікацію* з іномовним

[1] Для дослідників імперіалізму першого етапу об'єктом інтересу була сталеливарна промисловість. Брус сталі, який продається з Британії хоч до Африки, хоч до Німеччини не вимагає знання англійської мови. Але, наприклад, програмне забезпечення вимагає, як і будь-який товар, що передбачає наявність інструкції (харчова продукція, побутова техніка тощо); особливо варто виділити товари культурної індустрії, а також можна згадати ще й сектор послуг (кол-центри тощо). Тому можемо констатувати, що комунікативний характер ринку не міг бути чітко зрозумілим для дослідників першого етапу, а міг бути побачений тільки на більш пізніх стадіях розвитку технологій і капіталізму.

покупцем/продавцем або з іномовним товаром). І, навпаки, розповсюдження мови – це можливість встановлення економічної комунікації, можливість зрозуміти товар тощо. *Відповідно, мова здатна до створення або розширення вже наявних сфер впливу на ринку, маршрутів торгівлі, центрів тяжіння капіталу тощо через можливість встановлення комунікації.*

Таким чином, *популяризація та експансія мови означає ще й нав'язування конкуренції* у випадку, коли одна мова – та її товари – проникають на території, на яких вже функціонує інша мова. Отже, *конкуренція капіталу має автоматично передбачати й мовну конкуренцію*, а переплетіння ринків ще й "переплетіння" мов (й навпаки).

Продемонструємо це на прикладі Британської Співдружності. Цю організацію часто критикують за доволі малу та скоріше символічну діяльність, зокрема за нездатність організувати усю плеяду членів організації для отримання економічного результату [Is the Commonwealth a plausible substitute for the EU?, 2018]. Але якась активна організація і не потрібна. Головною вимогою до членства в Британській Співдружності є формальне закріплення англійської мови на державному рівні (з чого автоматично слідує її вивчення у системі освіти). Тобто формується англомовний ринок, на якому вільно можуть комунікувати продавець і покупець, вільно циркулювати англомовні товари. Можна також згадати такі організації як USAid та UKAid Direct, які теж сприяють розповсюдженню англійської мови. Разом вони усі сприяють створенню *спільного комунікативного простору, що уможливлює вільну циркуляцію* ідеологій (зокрема вільного ринку), культури (зокрема споживання певних товарів) й товарів. Такий комунікативний простір, завдяки цій вільній циркуляції, виступатиме як сфера впливу; також він буде центрувати простір (і не лише економічний) довкола native speakers відповідної мови та країни, якій належать права на цю мову (мається на увазі, що права, наприклад, на французьку мову належать Франції як "оригінальній" культурі/нації цієї мови; детальніше про це в іншій статті [Панов, 2021]).

Приклад Співдружності демонструє, що проєкти lingua franca (так назвімо мови міжнародного спілкування) – зокрема англійська – мають своїм підґрунтям економічну логіку. Як ми вже зазначали, якщо за часів класичного імперіалізму 19 століття формування центрів тяжіння капіталу та сфер впливу передбачало силове нав'язування прямого контролю, то в нинішню епоху це багато в чому передбачає (а може і потребує?) позиціювання та просування мови саме як lingua franca. *Таке позиціювання забезпечує гнучке, всеосяжне та, найголовніше, м'яке проникнення мови у будь-який куточок світ-системи, що врешті виконує функцію підтримання та навіть укріплення й розширення сфер впливу і центрів тяжіння, створених ще колоніальними системами.* В цьому сенсі проєкти lingua franca можна називати постімперськими або навіть неоімперськими. І цей проєкт перетворення мови екс-метрополії на lingua franca ми можемо побачити не тільки на прикладі англійської, але також французької, російської тощо.

Ба більше, *спільний комунікативний простір*, створений lingua franca чи будь-якою мовною експансією зокрема, *уможливлює глобальну інтерпеляцію товару до покупця*[1]*:* товари "звертаються" до нас – через рекламу, маркетингові стратегії тощо – і намагаються продати не так самі себе, як ідеологію, образи, моду, що вибудовані довкола товару. Ми вже говорили про те, що мова дає змогу товару бути зрозумілим: товар "пояснює" себе не тільки інструкцією, як собою користуватися, але ще й ідеологією довкола себе – для кого цей товар, які цінності він пропагує тощо. А lingua franca дозволяє "пояснювати" це глобально, "звертаючись" до представників різних культур по всьому світу, отже й створювати глобальну ідеологію товару, глобальну потребу в ньому тощо.

Але не варто обмежуватися доволі очевидною констатацією мови як умови обміну та споживання. Ускладнимо це питання, звернувшись до Ж. Рансьєра. У "Незгоді" він виділяє дві комунікативні стратегії влади [Rancière, p. 77]. Перша стратегія – назвімо її стратегією включення – передбачає нав'язування мови влади завдяки позиціюванню її як універсальної комунікативної системи; якщо простіше, владою встановлюється спільна

[1] Звичайно, ця інтерпеляція не обов'язково має відбуватися саме мовою та мовленням – вона може відбуватися, наприклад, візуально, – але найчастіше вона відбувається саме так.

мова з підкореними, що дозволяє звернутися до них зі словами: "ви прекрасно розумієте нас, наші накази, тому виконуйте їх". Друга стратегія – яку назвімо стратегією виключення – навпаки, передбачає існування двох окремих комунікативних систем: однієї для влади, другої для підкорених. Ці системи майже не перетинаються, що дає змогу владі заявити: "ви все одно нас не зрозумієте, тому просто підкорюйтесь".

Lingua franca може працювати у цих двох стратегіях одночасно. З одного боку, lingua franca уможливлює розуміння наказу від влади, тобто *включає підкорених у відносини влади*; з іншого боку, lingua franca дозволяє *виключати підкорених* та формувати владу поза урахуванням їх інтересів.

Зокрема, необхідність lingua franca в глобальній економіці виключає з її управління незаможні верстви населення, які не мають змоги бути почутими (бо вони не знають lingua franca, а їх голос, що звучить локальною мовою, не є зрозумілим для Імперії як глобальної системи). Ба більше, низькокваліфіковану робочу силу вдається утримувати у низькокваліфікованому стані, бо без знання lingua franca їм блокуються можливості для навчання й отримання більш кваліфікованих професій (наприклад, для IT-сектору критично важливим аспектом є знання англійської). Врешті цими факторами уможливлюється економічна експлуатація периферії, про яку кажуть зокрема Аррігі та Амін, та монополія країн ядра на висококваліфіковану робочу силу; бо саме периферії характерна незаможна низькокваліфікована робоча сила.

Щоб навести приклад, як lingua franca працює стратегією включення, варто повернутися до теорії Імперії. Гардт та Негрі вказують, що вона діє шляхом контролю інформації (окремо згадаємо, що теорія Індустрії 4.0 теж вказує на цей момент). Щоб налагодити ефективну комунікацію та оперативний обмін інформацією, Імперія (як система) повинна мати одну спільну мову, яка власне і буде для неї за lingua franca. Перевагу в такій монолінгвальній системі отримують ті країни, для яких мова системи є рідною; якщо Імперія працює англійською, то перевагу отримують країни, що говорять англійською. Перевага у тому, що вони швидше можуть зчитувати сигнали системи, швидше реагувати на її хвилювання тощо, а це врешті допомагає й отриманню економічної переваги (наприклад, швидше адаптувати ціни та виробництво під обставини).

Знання lingua franca Імперії надає змогу до зчитування потоків інформації та сигналів системи; таким чином, відбувається включення когось до ринку й взагалі переплетіння вузлів виробництва, тобто Імперського ринку. Але при цьому домінантний вузол виробництва отримує змогу до відтворення логіки: "ви прекрасно розумієте нас, наші накази та сигнали системи, тому виконуйте їх/адаптуйтеся до них". Таким чином, контроль інформації, який виконується домінантним вузлом виробництва, здійснюється шляхом навчання мові чи допомогою в цьому (наприклад, інвестиціями чи проєктами на кшталт тих таки USAid та UKAid Direct).

На останок звернемо увагу на долучення мов lingua franca до символічного капіталу. Як зазначав П. Бурдьє, символічний капітал функціонує як кредит (в широкому сенсі цього слова), що є механізмом, завдяки якому капітал йде до капіталу [Bourdieu, 1980, p. 215]. *Мова*[1] *здатна поставати таким кредитом,* бо вона здатна надавати цілий спектр можливостей для набуття різноманітних форм капіталу: як культурного і соціального, так й економічного. В рамках теми статті окремо зупинимося на економічному та підкреслимо, що мова надає можливості для економічних контактів, доступи до сфер впливу, центрів тяжіння капіталу тощо, тобто надає *перспективи для набуття економічного капіталу*. Ба більше, мови, що мають глобальний статус, на кшталт lingua franca, долучаються до символічного капіталу через *глобальну перспективу економічних контактів*, а цим формується ієрархія мов, в

[1] Якщо згадаємо Філіпсона, то він відокремлює мову в окремий лінгвістичний капітал [Phillipson, 2014]. Але, якщо ми мислимо в рамках структури Бурдьє, тоді потрібно казати про те, що мова є культурним капіталом, бо передбачає тривалий процес інкорпорування (embodiment).

якій локальні мови сильно програють у статусі та престижності глобальним; себто виникає ситуація лінгвістичного імперіалізму.

3. Підсумуємо. Метою статті було продемонструвати, як в різноманітних теоріях (економічного) імперіалізму передбачається здійснення мовної експансії, мовних стратегій тощо.

Задля цього ми розглянули (економічні) тлумачення імперіалізму. Гобсон та Ленін вбачали початок імперіалізму у русі капіталу, зокрема Ленін констатував, що імперіалізм є боротьбою капіталу на світовій арені. Як ми зазначили, *конкуренція капіталу повинна передбачати й конкуренцію лінгвістичну*. Це пов'язано з тим, що створення будь-яких ринково-економічних відносин так чи інакше потребує спільності мови, зокрема через необхідність порозуміння між продавцем і покупцем; *тобто мова є умовою, що уможливлює ринок.*

Валлерстайн проголосив злиття усіх куточків світу в одну світ-економіку, через що прямі методи контролю, характерні для імперіалізму 19 століття, вже не постають дієздатними (наприклад, силове встановлення монопольних привілеїв). Задля стабільної реалізації надлишкової вартості, задля убезпечення своїх інвестицій, капітал зацікавлений у створенні сфер впливу. *Мова здатна до формування цих сфер впливу, маршрутів торгівлі, центрів тяжіння капіталу* тощо. Саме тому проєкти lingua franca є не (с)тільки проєктами культурного характеру, але (ще й) економічного: бо їх мета – *створення спільного комунікативного простору, що уможливлює циркуляцію товарів*. Ба більше, доступ до вищезгаданих сфер впливу тощо сприяє формуванню престижності мов lingua franca, що формує мовну ієрархію, в якій глобальні мови отримують перевагу над локальними.

Щодо lingua franca, оскільки вона необхідна для роботи ринку, то вона постає *необхідним критерієм для отримання вищої кваліфікації*, а це врешті уможливлює експлуатацію низькокваліфікованих шарів населення, утримання їх у цьому низькокваліфікованому стані, бо вони не можуть собі дозволити її вивчення; а відтак уможливлює монополію ядра на висококваліфіковану робочу силу, яка взагалі може бути native speaker цієї lingua franca. Водночас lingua franca включає до ринку агентів, дає їм змогу зчитувати сигнали системи та реагувати на них, а це є важливою умовою та вимогою Імперії; але при цьому уможливлює вимогу зрозуміти та виконати наказ від панівного агенту ринку (домінантного вузла виробництва, ядра, метрополії тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Панов В.Я. Право на корегування мови: влада native speaker над non-native speaker. *Вісник Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія "Філософія. Філософські Перипетії"*. 2021. Вип. 65. С. 40-48. https://doi.org/10.26565/2226-0994-2021-65-5

Bennett M. *Compare Hobson and Lenin's accounts of Imperialism*. 2013. URL: https://www.academia.edu/3024924/Compare_Hobson_and_Lenins_accounts_of_Imperialism (дата звернення: 20.03.2023)

Bourdieu P. *Le sens pratique*. Paris: Minuit, 1980. 480 p.

Chaudhry F. Wallerstein and the Political Economy of World Systems. *The Palgrave Encyclopedia of Imperialism and Anti-Imperialism* / Immanuel Ness, Zak Cope (ed.); London, 2015. URL: https://www.academia.edu/34978810/Wallerstein_and_the_Political_Economy_of_World_Systems (дата звернення: 20.03.2023)

Garcia J. R. *Global Imperialism: reading Lenin against Hardt and Negri*. 2017. URL: https://www.academia.edu/31501443/GLOBAL_IMPERIALISM_READING_LENIN_AGAINST_HARDT_AND_NEGRI (дата звернення: 20.03.2023)

Is the Commonwealth a plausible substitute for the EU? *The Economist*. 2018. August. 12. URL: https://www.economist.com/britain/2018/04/12/is-the-commonwealth-a-plausible-substitute-for-the-eu (дата звернення: 20.03.2023)

O'Regan J. Capital and the Hegemony of English in a Capitalist World-System. *World Englishes: Ideologies Vol. II* / R. Rubdy, R. Tupas, M. Saraceni (Ed.). London: Bloomsbury, 2021. DOI:10.5040/9781350065871.0008

Osorio L. F. B. Wallerstein, Arrighi and Amin: Imperialism in Fordist capitalism. *Austral: Brazilian Journal of Strategy & International Relations*. Porto Alegre. 2020. №9, 18. P. 65-84.

Phillipson R. English, the lingua nullius of global hegemony. *The politics of multilingualism: Europeanisation, globalisation and linguistic governance* / Peter A. Kraus, François Grin (Ed.); Amsterdam: John Benjamins, 2014.

Rancière J. *La mésentente*. Paris: Éditions Galilée, 1995. 188 p.

Sakellaropoulos S., Sotiris P. From Territorial to Nonterritorial Capitalist Imperialism: Lenin and the Possibility of a Marxist Theory of Imperialism. *Rethinking Marxism. A Journal of Economics, Culture & Society*. 2015. № 27, 1. P. 85-106.

Sutton A. Towards an open Marxist theory of imperialism. *Capital & Class*. Ворик, 2013, № 37, 2. С. 217-237.

Панов Володимир Ярославович
аспірант, філософський факультет
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна
E-mail: vovik.suis.fou@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8401-915X

Стаття надійшла до редакції: 22.03.2023 Схвалено до друку: 25.05.2023

LANGUAGE EXPANSION AS A NECESSARY MEASURE FOR THE (ECONOMIC-)IMPERIALIST RELATIONS

Panov Volodymyr Ya.
PhD Student, Faculty of Philosophy
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Maidan Svobody, Kharkiv, Ukraine
E-mail: vovik.suis.fou@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8401-915X

ABSTRACT

In this article, we try to show how language expansion, language strategies, etc. are envisaged in various theories of (economic) imperialism. In order to establish this, we turn to economic interpretations of imperialism, namely Hobson and Lenin, world-system analysis (Wallerstein, Amin, Arrighi) and the Empire theory of Hardt and Negri. By studying them, we singled out the key characteristics of imperialism that are found in most (economic) theories of imperialism, namely: (1) the creation of market relations (and the market in general) between the metropolis/core/imperial country and the colony/ periphery/subjugated territory, (2) the presence of an advantage in this relations for the metropolis/core/imperial country, which is most often described as a monopoly position, (3) finally, often, but not always, the economic exploitation of the conquered territories is stated. We note that the market is (in particular) a communicative phenomenon, which at least involves the possibility of understanding between the buyer and the seller; thus, language appears as a condition that enables exchange and even consumption. We demonstrate that the popularization and expansion of the language also means the imposition of competition; therefore, capital competition should automatically imply language competition, and the intertwining of markets also the "intertwining" of languages (and vice versa). Using the example of the Commonwealth, we show how language is capable of forming spheres of influence and the centre of gravity of capital. With reference to Rancière, we note that lingua franca projects are capable of both inclusion in the economic system (regions, countries, etc.) and exclusion from it (poor stratas). Finally, we draw attention to the fact that language is capable of acting as cultural capital in Bourdieu's understanding, and therefore capable of being converted into economic capital.

***Keywords**: imperialism, world-system analysis, Empire, language expansion, lingua franca, linguistic imperialism.*

REFERENCES

Bennett, M. (2013). *Compare Hobson and Lenin's accounts of Imperialism*. Retrieved from: https://www.academia.edu/3024924/Compare_Hobson_and_Lenins_accounts_of_Imperialism

Bourdieu, P. (1980). *Le sens pratique*. Paris, Minuit. (In French)

Chaudhry, F. (2015) Wallerstein and the Political Economy of World Systems. In Immanuel Ness & Zak Cope (ed.), *The Palgrave Encyclopedia of Imperialism and Anti-Imperialism*. London, Retrieved from: https://www.academia.edu/34978810/Wallerstein_and_the_Political_Economy_of_World_Systems

Garcia, J. R. (2017) *Global Imperialism: reading Linen against Hardt and Negri*. Retrieved from: https://www.academia.edu/31501443/GLOBAL_IMPERIALISM_READING_LENIN_AGAINST_HARDT_AND_NEGRI

Is the Commonwealth a plausible substitute for the EU? (2018). *The Economist*. August, 12. Retrieved from: https://www.economist.com/britain/2018/04/12/is-the-commonwealth-a-plausible-substitute-for-the-eu

O'Regan, J. (2021). Capital and the Hegemony of English in a Capitalist World-System. In R. Rubdy, R. Tupas, M. Saraceni (Ed.). *World Englishes: Ideologies* Vol. II. London: Bloomsbury. DOI:10.5040/9781350065871.0008

Osorio, L. F. B. (2020) Wallerstein, Arrighi and Amin: Imperialism in Fordist capitalism. *Austral: Brazilian Journal of Strategy & International Relations*, 9, 18, 65-84.

Panov, V. Ya. (2021) The Right to Language Correction: The Authority of Native Speaker Over Non-Native Speaker. 2021. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Philosophy. Philosophical Peripeteias"*, 65, 40-48. https://doi.org/10.26565/2226-0994-2021-65-5 (In Ukrainian).

Phillipson, R. (2014) English, the lingua nullius of global hegemony. In Peter A. Kraus and François Grin (ed), *The politics of multilingualism: Europeanisation, globalisation and linguistic governance*. Amsterdam: John Benjamins.

Rancière, J. (1995) *La mésentente*. Paris: Éditions Galilée. (In French)

Sakellaropoulos, S., Sotiris P. (2015) From Territorial to Nonterritorial Capitalist Imperialism: Lenin and the Possibility of a Marxist Theory of Imperialism. *Rethinking Marxism. A Journal of Economics, Culture & Society*, 27, 1, 85-106.

Sutton, A. (2013) Towards an open Marxist theory of imperialism. *Capital & Class*, 37, 2, 217-237.

Article arrived: 22.03.2023 Accepted: 25.05.2023

DOI: 10.26565/2226-0994-2023-68-3
УДК 004.8;130.3

Volodymyr Kuklin

ON THE QUESTION OF THE APPEARANCE OF CONSCIOUSNESS IN NEURAL NETWORKS

Revolutionary changes in the intellectual development of mankind are discussed. This is the emergence of a second human signaling system, awareness of the nature of the formation of cognitive abilities of the human brain and the formation of highly intelligent neural networks. The nature of the formation of the second signaling system was determined not only by an increase in the number of neurons and synapses of the cerebral cortex, but also by the emerging possibility of unprecedented interactive communication within the growing number of human communities, based on the development of speech. The painful refusal of neurophysiologists and their colleagues from religious mythical ideas about the nature of consciousness is considered. It became clear that all human intellectual abilities are provided by the work of the brain and other parts of the nervous system. This departure from mystical ideas about consciousness was influenced by the development of neural networks, programming languages, and the work of neurophysiologists together with neurosurgeons. The development of artificial neural networks was facilitated not only by the efforts of neurophysiologists and their colleagues from related fields of science, but, above all, by unprecedented technical progress in the creation of high-speed computing tools with incredible amounts of memory. Analogies of the recent revolution in the development of artificial intelligence systems and the nature of the emergence of a second signaling system in humans are discussed. The development of revolutionary trends in the process of creating multiparameter neural networks made it possible to expect that a detailed study of this process will make it possible to understand the nature of the appearance of the second signaling system in higher animals. The work shows analogies between these two phenomena. The possibilities of the neural network assessing its internal state and the ability to realize its position in the external environment, which are key characteristics of self-identity and consciousness, are discussed.

Key words: *human second signaling system, cognitive revolutions, self-identity and consciousness of neural networks.*

1. INTRODUCTION

The problem of consciousness and the organization of human thinking processes has worried scientists since ancient times. Since most scientists were believers, it was not strange for them that the human brain and his nervous system provide control of all organs, but thoughts, as they imagined, were connected with the spiritual, non-material sphere. Therefore, until the middle of the 20th century, despite the enormous amount of information about the human body and, in particular, about the brain, even serious neurobiologists and neurophysiologists did not part with this idea. Since the spirit was responsible for the thought process, even the nature of the appearance of intelligent beings on the planet (the emergence of the second signal system) was not discussed; perhaps the widespread idea of the origin of the world, instilled in childhood from childhood, was to blame. It took a detailed study of the brain, involvement of mathematicians in thinking on this topic, and most importantly, the first attempts to create connectivist models of the brain from artificial neurons in order to dispel the ethereal fog of spiritual thinking. Indeed, a small number of neurons in the model turned out to be capable of finding answers, that is, generating a thought. There was no longer room for the disembodied spirit. It made an impression.

People sobered up from the religious dope began the process of rapidly creating and mastering brain models - neural networks. As usual, from a complete denial of the possibility of describing intelligence by systems with real elements (here these are neurons with synapses) they

© Kuklin V. M., 2023.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

quickly moved on to intentions to create a thinking machine that would be on par with the brain of a thinking person. It took less than a century for neural networks to appear, the intellectual capabilities of which were equal to the capabilities of human intelligence, and in some important cases even exceeded these human capabilities. Now, for human society, worried about the appearance of an unexpected competitor, other problems have arisen. To what extent are the emerging neural networks able to compete with humans and what advantages will humans retain? These possible remaining priority qualities and abilities for people included the presence of consciousness. But opinion of humans now denies neural networks the possession of this consciousness. If we believe that consciousness in its simplest form comes down to understanding one's internal state and the ability to be aware of one's position in the external environment, then it seems unclear whether neural networks are capable of coping with the task of forming one's identity. But something tells us that if neural networks, with the help of people, have come such a long way in their intellectual development, surpassing humans in many cases, then they are unlikely to stop there and will not develop their consciousness on the same scale as people. The purpose of the work is to consider changes in the nature of the intellectual development of civilization in the last two centuries and discuss the question of whether neural networks will be able to assess their identity in the near future and whether we can expect them to display manifestations of consciousness similar to human ones.

2. COGNITIVE REVOLUTIONS

The first cognitive revolution is undoubtedly the appearance of a second signaling system on the planet. The reasons for the appearance of a second signaling system in humans have always interested humanity. There have been many attempts to explain this phenomenon. It is clear that it was the growth in the volume of the cerebral cortex that allowed the emergence of intelligence in a human being. They also note the possibility of influence on the formation of the second signal system by the manifestation of percolation (passage) of signals in the general array of the cortex.

In addition, new communication opportunities due to the formation of articulate speech provided an unprecedented volume of contacts between individuals. The number of human communities began to far exceed the number of the absolute majority of packs of other higher animals. In addition, communication made it possible to better educate children and disseminate information. Extensive connections between numerous community members dramatically accelerated the spread of information.

The nature of the appearance of the mind in humans until the middle of the 20th century was explained by the existence of little-understood supernatural forces, a certain spirit operating outside the brain. Moreover, the role of the brain and nervous system in controlling the body's systems was already recognized by this time. It is not necessary to even say that this state of affairs completely suited the churchmen, who already agreed with the descriptions of all the intricacies of the activity of the nervous system, but left open the possibility of the existence of spiritual forces in the manifestations of the mind. It must be said that the abundance of varying degrees of beliefs among representatives of the scientific community also created a split in their ranks and a painful breaking of the prevailing ideas was required that nervous activity and the process of thinking are processes of different natures.

Cognitive revolution of neuropsychology in the mid-20th century. The pre-revolutionary state of mind was characterized by a struggle against pragmatism and behaviorism. Pragmatism was based on experimental research and supported the "relationship of stimuli and response" scheme. These approaches treated the brain as a black box.

The desire to look inside this box arose among cognitive psychologists. This field of psychology originated in the 1950s through the efforts of Allen Newell, Herbert Simon, Noam Chomsky, Donald Hebb and George Miller (who defected from the behaviorist camp) and a number of other neuropsychologists who refused to perceive the brain as a black box. Back in 1949, D. Hebb's book *The organization of behavior, Neuropsychological Theory* [Hebb, 1949] was

published. D. Hebb drew attention to the ability of neurons to cooperate with the formation of a single process "neurons that fire together are connected." He also drew attention to the fact that the brain is always excited. Experiments helped to study the brain, in particular the Canadians W. Penfield and G. Jasper (see [Posner, 1978]), who stimulated the brain with electrodes, studied the reactions of patients and, based on this, removed parts of the cerebral cortex to stop seizures. Psychologist D. Hebb also worked in this group. He was trying to figure out the consequences of brain injuries. It was believed that the emergence of languages like IPL and the first developments of artificial intelligence stimulated the process of revolution in brain science, but so far this did not concern answers to questions about what consciousness is. It is amazing that the defector J. Miller from Harvard became the personification of this cognitive revolution and, at his own suggestion, many froze research to find answers to the questions of what consciousness is [Miller]. Nevertheless, scientists continued to work on this problem. In 1964, the school "Brain and Conscious Experience" under the auspices of the Pontifical Academy of Sciences and under the leadership of J. Eccles, who was famous for discovering the chemical side of information transmission in synapses. But at the same time, he and many of his colleagues continued to see some other supernatural nature in the structures of the mind and memory, although they recognized that experience is formed in the patterns of neurons and through the activation of synapses. The meeting was never able to answer J. Eccles' question about how exactly neural activity in the cerebral cortex provokes sensory experience. Reaction of G.-L. Teubera was more categorical: "When we tried to outline probable systems and mechanisms without which there would be no consciousness, the opinions expressed were very different and contradictory. There was not even confidence... regarding understanding why consciousness is However, having freed himself from the influence of religiosity and having gone through the realization of his mistakes, R. Sperry, later after this meeting, formulated the conclusions that formed the basis of the cognitive revolution: the process of consciousness is impossible without the brain, and mental factors are associated with it, which are consistent with the phenomena of subjective experience, but do not imply disembodied supernatural forces operating outside the brain mechanism [Sperry, 1970]. Useful were the considerations of J. Eckle and the philosopher K. Popper, that thought can influence the state of the brain, and T. Nagel, that this state can correspond to external influence [Nagel, 2000]. For neuropsychologists, the opinion of J. von Neumann that the nervous system functions in conditions of parallelism was also important, especially since the structure of the brain, as it turned out, consists of neural clusters oriented to different functions with strong internal short connections and weak connections among themselves [Gazzaniga, 2018; Cline, Mouret, Lipson, 2013]. Thus, all nervous processes, including mental ones, were finally attributed to brain activity, although exactly how this was implemented in an array of neurons remained unclear.

The nature of the cognitive revolution of artificial intelligence. Created in the image and likeness of the cerebral cortex, the neural networks that emerged at the end of the last century were small (insignificant number of layers, number of neurons, number of synapses-connections). During this period, the creators of such devices were mainly neurophysiologists and partly mathematicians. In the early 2000s, developers realized that they needed to move away from narrow application areas of artificial intelligence (narrow AI) and begin to use knowledge and skills across different contexts and disciplines. New technologies and new architectural solutions have appeared. The technical progress that accompanied or even provoked this was supported by 1) the development of the so-called matrix notation, as well as 2) the formation of a third level of representation of software solutions using technology libraries. We must also take into account that all these events took place in the context of the rapid development of the information revolution, a significant reduction in the cost of equipment and software.

The massive emergence of graphic processors, a significant increase in computing speed, explosive growth in memory capacity, multiple multiplication of the number of neurons, connections and layers in neural networks against the backdrop of growing instrumental power, ensured the success of this direction - the creation of artificial intelligence, which could

significantly expand the scope of perceived knowledge. The volumes of information mastered by these giant neural networks have become so significant that they are talking about their encyclopedicity (multimodality).

But the main result of revolutionary transformations in the artificial intelligence industry was the discovery of obvious cognitive abilities of new neural networks - Large language Models of the GPT series [OpenAI, 2023]. These LLM cognitive abilities have become closer to human abilities compared to the capabilities of previous narrow or low-parameter AI models of the same and other series. When considering the abilities of the latest multi-parametric LLM models, we had to return more than once to attempts to determine intelligence (see, for example, [Linda S Gottfredson, 1997] In addition, now the comparison of the latest neural network models, starting with GPT-4, was no longer focused on the achievements of previous models, but on comparison with human intelligence.

Although growing pains manifested themselves in the weakness of new LLM models. It was not easy for them to learn from their own experience, additional input of information often led to disruptions in their work, and there were difficulties in adapting to a changing environment. The models did not expand the memory capacity well, did not demonstrate confidence, and did not insist on the resulting solution. The model made up ideas if it did not find a direct answer in the training set; hints were often not perceived. The desire of the developers to see the traits of a genius in LLM was in vain; tasks requiring insight - "eureka" - were not solved. The neural network models demonstrated in their decisions errors that existed in the training data (the irrationality of thinking was based on artifacts of human culture). Although new generation LLMs [Bubeckar, 2023] were already able to explain their decision a posteriori. Once again in the history of the development of neural networks, the excessive demands of customers were in conflict with the obvious fact that all these shortcomings were also characteristic of an educated person with average mental abilities.

Useful analogies. One can hope that the phenomena accompanying this AI cognitive revolution, which we are now fortunately able to study in detail, can clarify the nature of the emergence of a second signaling system in humanity. One of the reasons for the emergence of the second signaling system in evolution is most likely the excess of a certain threshold in the volume of the human cerebral cortex. This phenomenon is similar

an increase in the number of neurons and connections between neurons in the network above a threshold value, which was observed in the context of the cognitive revolution of artificial intelligence. And with the formation of the second signaling system and with the emergence of giant neural networks, this growth in the volume of the neural system increased the ability to process large amounts of information and qualitatively changed the intellectual capabilities of these systems. A concomitant and supporting process of development of cognitive abilities with an increase in the number of neurons in humans at one time, and in neural networks in modern times, was immersion in a vast information environment; means of communication and visualization were formed. Noting these analogies, we can with a high degree of confidence assume that the processes of formation of the second signaling system in humans and the phenomena accompanying the revolutionary transition from low-parameter to multi-parameter neural networks are quite similar. Further study and development of neural networks will make it possible to understand not only the features of the cognitive revolution of artificial intelligence, but also the nature of the evolution of the intelligence of civilization as a whole.

3. HAVE NEURAL NETWORKS REACHED THE LEVEL OF HUMAN CONSCIOUSNESS?

Many scientists and experts in the field of artificial intelligence recognize the significant progress in the intellectual capabilities of modern giant neural networks, but they doubt the formation of consciousness close to human in such networks. Therefore, below we will dwell on the problem of consciousness from a formal number of position. Note that it is a comparison of the description of human mental activity and the processes that occur deep in neural networks

that helps to understand the nature of the intellectual activity of such large systems as the human brain and giant neural networks.

Consciousness and unconsciousness. It is rational to imagine the activity of our cerebral cortex as a set of various intellectual operations, the definition of which we do not yet provide. They occur at different times and many of them are executed simultaneously. Those of them that we are aware of and represent with our inner gaze in a language that is mastered in the process of life (this could be the language of our everyday communication, a language that we learned later, it could be the language of algebra, mathematics, music, etc.), occur as we imagine in our minds. But, as neurosurgeon W. Pensfield noted (see, for example, [Miller, 1962], this becomes possible with a sufficiently high concentration of our attention on these processes.

But we are not aware about of many operations, especially those responsible for the functioning of various life support systems. The body does not consider it necessary to provide us with access to influence them and even to observe them (although persistent people, yogis, for example, try and often unsuccessfully gain control over a number of vital processes, for example, changing the pulse rate, blood pressure, the degree of heating of different parts of the body, relieve pain, etc.).

Unconscious. The unconscious, as A. Schopenhauer understood it [Shopenhauer, 1996], that is, very little-conscious impulses and aspirations, is a not entirely true term that could define the internal actions of our brain and nervous system as a whole, hidden from our attention. Practice shows that these internal actions of our brain can include assessments and calculations, structuring information, even drawing conclusions and decisions, that is, everything that a person does consciously, under the control of his consciousness, using hearing and vision, discussing with colleagues, reading and writing down...There are many examples of such intellectual activity hidden from humans in the scientific practice of many scientists. This is similar to how hidden states are formed in neural networks, and how intermediate and final solutions are formed from them.

Therefore, there are different levels of description of consciousness. What is controlled by a person, the fact that he sees images and ideas with his inner gaze, is formulated in the language familiar to him in the internal thought process, this is the external side of consciousness, a kind of interface that allows us to access the deep hidden layers of consciousness and memory. That is, consciousness is a huge "iceberg", where the thoughts and ideas we are aware of roam at its top. We are not aware of what is happening inside this "iceberg".

Therefore, the unknown here is rather unconscious. The concept of 'inaccessible to awareness" is a term that better defines that huge layer of uncontrollable activity of the cerebral cortex, coupled with other sections of the nervous system. Obviously, neural networks also hide many processes from us if we have not bothered to create the necessary interface for observing them. Here, in this aspect of consciousness, there is apparently no fundamental difference between natural and artificial intelligence.

Self-identity. Undoubtedly, awareness of one's Self is due to the presence of memory, which tells us not only different episodes of our life, but also all sorts of interactions with the people, objects, and phenomena around us.

All these numerous contacts and observations that took place created and are creating a web of relationships between our Self and the surrounding community, environment and world. This web records the position of our Self in these environments, allows us to realize who we are and how we are perceived. Therefore, zoologist W. Thorpe believed that consciousness includes "awareness of one's own essence." That is, awareness of our Self is impossible without the environment formed around us. Just as our intellect and global knowledge base were unable to develop outside of society, so our Self could not be formed without the environment we are aware of and its reaction to our existence.

There is the problem of searching for consciousness in modern neural networks that are exceptionally educated and capable of performing intellectual feats. To form their consciousness, their position, relationships with members of the intellectual community must first be formed,

then through repeated interactions they and this intellectual community will come to understand their meaning and role.

Sometimes you can hear that artificial intelligence systems solve only those tasks that are assigned to them, do not show initiative and do not have far-reaching intentions in the future, unlike humans. But in these manifestations, artificial intelligence systems are unlikely to differ much from the mass of people who do not show initiative and are inclined to carry out tasks that others and circumstances set before them. Equip a neural network with systems for contact with the outside world in full and give them the means to influence this world and you will be amazed at how quickly they will become like a person.

REFERENCES

Hebb, D.O. (1949). *The organization of behavior, Neuropsychological Theory*. Wiley, New York.

Posner, M.I. (1978). *Chronometric Exploration of Mind.* / Hillsdail N.j.: Lawrence Erlbaum Associated.

Miller, G.A. (1962). *Psychology: The science of Mental Life*. New York: Harped and Row.

Eccles, J.C. (1964). Brain and Conscious Experience. *Study Week* September 28 to October 4, 19, of the Pontificia Academia Scientiarum.

Sperry, J.C. (1970). Perception in the Absense of theNeocortical Commissures. *Perception and Its Disorders*, 48, pp.123-128.

Nagel, T. (2000). The Psychophysical Nexus. *New Essays on the A Priori*. Oxford: Oxford University press, pp. 432-471.

Gazzaniga, M.S. (2018). *The consciousness instinct: Unraveling the mystery of how the brain makes the mind*. Farrar: Straus and Giroux.

Cline, J., Mouret, J-B., Lipson, H. (2013). *The Evolutionary Origins of Modularity* / Proc. Of the Royal Sosciety of London B.: Biological Sciences 280.

OpenAI. (2023). GPT-4 technical report, 2023. *arXiv preprint arXiv*:2303.08774 [cs.CL] https://doi.org/10.48550/arXiv.2303.08774.

Linda S Gottfredson. (1997). Mainstream science on intelligence: An editorial with 52 signatories, history, and bibliography, 1997.

Bubeckar, S. (2023). Sparks of Artificial General Intelligence: *Early experiments with GPT-4/ arXiv:2303.12712v2* [cs.CL] 24 Mar.

Shopenhauer, A. (1996). *The World as Will and Representation* (1818). New York: Dover, 2t.

Kuklin Volodymir M.
Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor
Head of Department of Artificial Intelligence and Software
4, Maidan Svobody, Kharkiv, Ukraine
E-mail: v.m.kuklin@karazin.ua
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-0310-1582

Article arrived: 21.03.2023 Accepted: 10.05.2023

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЯВУ СВІДОМОСТІ НЕЙРОННИХ МЕРЕЖ

Куклін Володимир Михайлович
доктор фізико-математичних наук, професор,
завідувач кафедри штучного інтелекту та програмного забезпечення
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна
E-mail: v.m.kuklin@karazin.ua
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-0310-1582

АНОТАЦІЯ

Обговорюються революційні зміни в інтелектуальному розвитку людства. Це поява другої сигнальної системи людини, усвідомлення природи формування когнітивних здібностей людського мозку та формування високоінтелектуальних нейронних мереж. Природу формування другої сигнальної системи було зумовлено як збільшенням числа нейронів і синапів кори мозку, так і можливістю безпрецедентного інтерактивного спілкування всередині зростаючої чисельності людських громад, з урахуванням розвитку промови. Розглянуто болючу відмову нейрофізіологів та їх колег від релігійних міфічних уявлень про природу свідомості. Стало зрозумілим, що всі інтелектуальні здібності людини забезпечені роботою мозку та інших розділів нервової системи. На цей відхід від містичних уявлень про свідомість вплинув розвиток нейронних мереж, мов програмування й діяльність нейрофізіологів спільно з нейрохірургами. Розвитку штучних нейронних мереж сприяли зусилля нейрофізіологів та їх колег із суміжних галузей науки, але передусім небачений технічний прогрес у створенні швидкодіючих обчислювальних засобів, які мають неймовірні обсяги пам'яті. Обговорюються аналогії революції, що виникла останнім часом у розвитку систем штучного інтелекту і природи появи другої сигнальної системи у людини. Розвиток революційних тенденцій у процесі створення багатопараметричних нейронних мереж дав змогу очікувати, що детальне вивчення цього процесу дозволить розібратися в природі появи другої сигнальної системи у вищих тварин. У роботі показані аналогії між цими двома явищами. Обговорюються можливості оцінки нейронною мережею свого внутрішнього стану та здатність усвідомлювати своє становище у зовнішньому оточенні, що є ключовими характеристиками самоідентичності та свідомості.

Ключові слова: *друга сигнальна система людини, когнітивні революції, самоідентичність та свідомість нейронних мереж.*

Стаття надійшла до редакції: 21.03.2023 Схвалено до друку: 10.05.2023

DOI: 10.26565/2226-0994-2023-68-4
УДК: 130.2

Іван Толстов
Вадим Даніл'ян

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА НОВА ГЛОБАЛЬНА ЕТИКА

Стаття присвячена аналізу соціокультурних та етичних змін, які відбуваються в сучасному інформаційному суспільстві під впливом процесів глобалізації. Головною метою дослідження виступає аналіз культурних трансформацій у сфері етики інформаційного суспільства. Аналізуючи ці зміни, автори використовують теоретичні концепції провідних дослідників інформаційного суспільства та етики: Д. Белла, Ж. Бодріяра, М. Кастельса, Р. Флориди та ін.

Стаття фокусується на змінах, що орієнтовані не лише на технологічні аспекти та зростання обсягів інформації, але й на складні аспекти людської взаємодії – здатності створювати та передавати етичні цінності від покоління до покоління з урахуванням екзистенціальних пріоритетів і моральних норм. Автори розглядають інформаційне суспільство як нову соціокультурну реальність, яка потребує створення нової глобальної етики. Така етика повинна враховувати світовий досвід у сфері моралі та потреби демократизації інформаційного суспільства.

Основний акцент статті спрямований на інтерактивну, мережеву комунікацію як ключовий елемент спілкування, різноманітні форми суспільного діалогу та методи демократизації суспільних відносин за допомогою нових технологій. В контексті цього, автори висвітлюють значущість покоління Z як нового креативного класу в інформаційному суспільстві, як суб'єкта глобальної етики. Це покоління володіє новими комунікативними навичками й здатністю пропонувати нові стратегії та форми етичної поведінки для адаптації в мінливому інформаційному суспільстві.

У висновках статті автори підкреслюють, що нова глобальна етика потребує таких норм, які б змогли підпорядкувати національні, партикулярні цінності глобальним універсальним етичним цінностям, включаючи екологічні, гуманістичні й людиноцентричні, й забезпечити їхню доступність через демократизацію інформаційного суспільства. Методологічною основою такої етики може слугувати кантіанство, яке сприятиме гармонізації взаємодії між поколіннями у контексті розвитку інформаційного суспільства.

Ключові слова: *інформаційне суспільство, глобалізація, етика, креативний клас, покоління Z, комунікація.*

Сучасна епоха відрізняється не лише безпрецедентним зростанням інформаційних потоків, але й радикальною трансформацією якості інформації, яка проникає в усі сфери сучасного суспільства. Інформація стає не тільки основою нових знань і технологій, але й, на жаль, джерелом інформаційного шуму та сміття, які можуть перешкоджати ефективній комунікації в усіх її видах, зокрема й міжособистісній [Shapoval & Tolstov, 2021].

Одночасно з цим, процес відбору та поширення інформації, який раніше контролювали експерти, тепер відбувається за участю громадських ініціатив та механізмів масової культури. Це призводить до проблеми перетворення інформації на доступний для всіх споживачів формат, оскільки різноманітність джерел і підходів змінює традиційний ландшафт інформаційної передачі.

Актуальним стає питання взаємодії між поколіннями в світлі нових інформаційних реалій. Представники старшого покоління виявляють повільнішу адаптацію до цих нових реалій порівняно з молодшими, які сприймають інформаційні технології як невід'ємну складову повсякденного життя. У зв'язку з цим, виникає необхідність формування нової глобальної етики, спрямованої на вирішення цих проблем і гармонізацію відносин між поколіннями. Така етика має сприяти зменшенню інформаційного шуму, підвищенню якості інформації та конструктивній взаємодії між різними поколіннями, спираючись на загальноприйняті принципи та цінності.

© Толстов І.В., Даніл'ян В.О., 2023.
This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

У світлі останніх досліджень та публікацій вчених, науковий дискурс навколо інформаційного суспільства виявляється дуже багатогранним і цікавим. Наприклад, У. Бек визначає інформаційне суспільство як «суспільство ризику» [Beck, 1992; Beck, 2005], а М. Кастельс [Castells, 2002] появу інформаційного суспільства пов'язує з переходом до нового етапу обробки інформації, який почався з епохи панування Кремнієвої долини в США. Цей етап він називає «інформаціональним», коли інформація стає ключовим фактором соціальної взаємодії й визначає не лише нові технології, але й етичні стратегії суспільства. Аналізуючи праці З. Баумана [Bauman, 2013], Е. Гідденса [Giddens, 2004], Ж. Бодрійяра [Baudrillard, 2016], ми спостерігаємо фрагментарність й індивідуалізацію інформаційного суспільства, ерозію старих і появу нових соціальних інститутів, які відрізняються принциповою мінливістю та симулятивністю. Інший мислитель Р. Флорида [Florida, 2002] у своїх дослідженнях звертає увагу на появу в інформаційному суспільстві принципово нової страти – креативного класу, яка здатна оволодіти новими комунікативними навичками, новими стратегіями етичної поведінки для адаптації в цьому новому та непередбачуваному світі.

Отже, ці дослідження розкривають широкі перспективи для вивчення та розуміння інформаційного суспільства та його трансформацій, відзначаючи ключові зміни в етичних стратегіях, які вимагають подальшого наукового осмислення.

Мета статті полягає в ретельному аналізі етичних змін у контексті інформаційного суспільства та їхнього впливу на міжпоколінну взаємодію. Крім того, стаття націлена на дослідження виникнення нової глобальної етики, яка поєднує світовий етичний досвід і враховує потреби демократизації суспільних відносин.

Появу інформаційного суспільства пов'язують з другою половиною XX століття, коли у 1940-1950-х роках починають з'являтися перші спроби розуміння інформаційного суспільства, які не знаходять визнання. Але одними з найбільших визнаних теоретиків інформаційного суспільства можна вважати Д. Белла, який спробував дослідити це явище комплексно, зокрема й в аспекті впливу на людську поведінку та мораль. У 1976 році Д. Белл виділив серед основних рис інформаційного суспільства наступні: провідна роль технологій, висока роль теоретичного знання, поява та зростання класу носіїв нового знання, перехід до виробництва переважно послуг, а не товарів, зростання значення меритократії та нових еліт, центральна роль наукових теорій та інформації [Bell, 2020].

Цікавими з наукової точки зору для розуміння інформаційного суспільства є роботи Р. Флориди, який по-новому описував соціальну структуру сучасного суспільства. На його думку, з якою ми згодні, для інформаційного суспільства найважливішим є формування особливого «креативного» класу, який не ототожнюється ані з освіченими робітниками модерну, ані з інтелігенцією домодерного суспільства: «Ядро креативного класу складають люди, зайняті у технічній сфері, архітектурі, дизайні, освіті, музиці та індустрії розваг, чия економічна функція полягає у створенні нових ідей, нових технологій та нового креативного змісту. Окрім ядра, креативний клас включає також велику групу креативних спеціалістів, які працюють у фінансовому секторі, юриспруденції, медицині та суміжних галузях. Ці люди займаються вирішенням складних завдань, які потребують значної незалежності мислення та високого рівня освіти. Далі, усі представники творчого класу – чи то художники або інженери, музиканти або спеціалісти з кібернетики, письменники чи підприємці – мають загальний творчий етос, для якого важливі креативність, індивідуальні особливості та особисті заслуги…, креативний клас заробляє гроші, проєктуючи та створюючи щось нове, робить це з великим ступенем автономності та гнучкості…Звичайно, моя теорія має свої перехідні зони та граничні моменти. І хоча хтось може побачити недоліки у моєму визначенні креативного класу та заснованих на цьому розрахунках, я впевнений, що воно набагато точніше, аніж існуючі аморфні визначення «працівників розумової праці», «символічних аналітиків» чи «професіоналів та технологів»» [Florida, 2002, pp.6-8].

Також важливою особливістю інформаційного суспільства є масова культура, основою якої є нові міфи. Сучасні міфи у масовій культурі можна визначити як симулякри [Baudrillard, 2016], оскільки вони позначають феномени, які не відображають реальність або навіть симулюють її через специфічні інформаційні технології. Реклама за допомогою системи міфу створює історії, які відштовхуючись від реальності, породжують новий сенс, відірваний від існуючих реалій та підкріплений комерційною ідеєю. Інтернет-простір, надаючи можливість швидкого розповсюдження симулякрів, прискорює їх природну мінливість, інформація стає не просто товаром, вона стає найбільш споживаним товаром. Тренди інтернету змінюються набагато частіше реальних, що обумовлено одночасною доступністю великої кількості інформації. Під дією трендів старі симулякри йдуть у минуле, а їхнє місце посідають нові, які базуються на мінливих бажаннях споживачів. Симулякри можуть створювати і самі споживачі, реагуючи на ту чи іншу інформацію, транслюючи своє суб'єктивне сприйняття.

Це призводить до виникнення нових поглядів, які розмивають традиційні цінності, що складають основу для взаємодії між різними поколіннями. Ситуація постійних змін і непередбачуваності активізує флуктуацію поведінки окремих осіб у масовій культурі за допомогою механізмів моди, популярності, брендів, відповідності актуальним потребам і рекламних стратегій. Щоб краще зрозуміти особливості міжпоколінної взаємодії звернемось до теорію поколінь Штрауса – Гоува [Strauss, & Howe, 2009], згідно з якою покоління поділяються на «втрачене покоління», покоління «бебі-бумерів», Х-покоління, нові покоління Y або «міленіали» та Z-покоління.

Представники «втраченого покоління» років розраховують на правдивість будь-якої інформації, наступні покоління «бебі-бумерів» сприймають її критично, вони намагаються виявити, що стоїть за інформаційною копією. На відміну від них, Х-покоління принципово орієнтується лише на симулякри, на бренди та рекламу, вважаючи, що представлена брендами та комерційною рекламою інформація є найвищим благом, яке може замінити реальність. Покоління міленіалів ще більш принципово орієнтуються лише на бренди, замінюючи традиційні етичні установки тимчасовою домовленістю. Бренди адаптуються до потреб міленіалів і активно використовують їхню думку для формування нових реалій у комерційній сфері на рівні споживачів. Інше відношення до сприйняття інформації ми можемо спостерігати у Z-покоління.

У 2017 році дослідницька група Swiss Educational Group провела онлайн-дослідження, залучивши 4500 студентів, які народилися після 1995 року (Z-покоління), з метою створення портрету підростаючого покоління, висвітливши особливості його поведінки, цінностей та бажань [Bronnimann, 2017]. Покоління Z виросло в умовах глобалізації та постійних змін, які спричинили їхню нетерпимість до цінностей, які не відповідають їхнім потребам чи цілям. У них сформувалася потреба в постійному самовдосконаленні, прагненні до нового, креативності та індивідуальності, внаслідок чого вони менш цінують, те що мають. Вони зосереджені на тому, щоб працювати над власними мріями, не обмежуючи себе стереотипами про освіту та роботу. Порівняно з попередніми поколіннями, представники покоління Z націлені на реалізацію конкретних дій і розв'язання довгострокових проблем. Це покоління прагне фінансової незалежності та успішності. Крім цього, слід відмітити їхній альтруїзм, прагнення до збереження та покращення соціальних взаємодій, потребу у соціальній захищеності та моральній безпеці. Такі прагнення можуть стати мотивами для їхнього залучення до створення нової етичної стратегії в інформаційному суспільстві [Bronnimann, 2017].

На нашу думку, в основу нової етичної стратегії повинні лягти етичні погляди І. Канта. У своїй праці «Антропології з прагматичної точки зору» філософ вже розрізняє егоїстичні й плюралістичні цілі. Спрямованість на задоволення лише власних цілей виявляється руйнівною для людини та перетворює її на егоїстичну істоту, а суспільство на закрите. Саме тому Кант віддавав перевагу плюралізму, який інтерпретувався як прагнення людини до задоволення своїх потреб з урахуванням потреб інших людей і суспільства в

цілому: «Моральний егоїст – це той, хто усі цілі обмежує самим собою, хто користь бачить лише в тому, що корисно йому… Егоїзму можна протиставити тільки плюралізм, тобто образ думок, за якого людина розглядає та поводить себе не як така, що включає у своє «я» увесь світ, а тільки як громадянин світу» [Kant, 2006, p. 189].

Ідеї Канта допомагають краще зрозуміти альтруїстичну, плюралістичну сутність покоління Z, їхні мотиви зі створення та підтримки глобальної культури, заснованої на повазі до кожного. У цьому відношенні кантіанство можна розглядати як підґрунтя нової плюралістичної етики, яка покращить взаємодію між поколіннями з урахуванням особливостей розвитку інформаційного суспільства.

У *висновку* зазначимо, що інформаційне суспільство через комунікативні технології, різноманітні форми суспільного діалогу по-новому організовує взаємодію між поколіннями. В контексті цього, актуалізується значущість покоління Z в якості нового креативного класу як суб'єкта глобальної етики. Цей клас володіє новими комунікативними навичками та здатністю пропонувати нові стратегії та форми етичної поведінки для адаптації в мінливому інформаційному суспільстві. Нова глобальна етика потребує таких норм, які б змогли підпорядкувати національні партикулярні цінності глобальним універсальним етичним цінностям, включаючи екологічні, гуманістичні та людиноцентричні, й забезпечити їхню доступність через демократизацію інформаційного суспільства.

Методологічною основою такої етики може слугувати кантіанство, яке сприятиме гармонізації взаємодії між поколіннями у контексті розвитку інформаційного суспільства. Воно допоможе відобразити, концептуалізувати цінності та прагнення покоління Z через універсалізацію етичних цінностей, які ґрунтуються на повазі свободи та гідності кожної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Гіденс Е. *Нестримний світ. Як глобалізація перетворює наше життя* / пер. з англ. Н. Поліщук. Київ : Альтерпрес, 2004. 100 с.

Baudrillard J. *Consumption society: Myths and Structures*. Sage Publication, 2016. 221 p.

Bauman Z. *Liquid Modernity*. John Wiley & Sons, 2013. 240 p.

Bauman Z. *The individualized society*. John Wiley & Sons, 2013. 272 p.

Beck U. *Society of risk: on the way to another Modern*. (Theory, Culture & Society Series). Sage Publication, 1992. 262 p.

Beck U. *Power in the global age: A new global political economy*. Polity, 2005. 352 p.

Bell D. Post-industrial society. In: *The information society reader*. Routledge, 2020. p. 86-102.

Bronnimann A. *Generation Z: Independent Study; Executive Summary*. Montreux: Swiss Education Group, 2017. 20 p.

Castells M. *The Internet galaxy: Reflections on the Internet, business, and society*. Oxford University Press, USA, 2002. 292 p.

Florida R. *The rise of the creative class*. New York: Basic books, 2002. 512 p.

Kant I. *Kant: anthropology from a pragmatic point of view*. Cambridge University Press, 2006. 239 p.

Shapoval V., Tolstov I. "Quo Vadis: Anthropological Dimension of the Modern Civilization Crisis", *AMPR*, no. 19, pp. 23–31, Jun. 2021.

Strauss W., Howe N. *The fourth turning: What the cycles of history tell us about America's next rendezvous with destiny*. Crown, 2009. 400 p.

Толстов Іван Вікторович
кандидат філософських наук, доцент
завідувач кафедри філософії та соціології
Український державний університет залізничного транспорту
майдан Фейєрбаха 7, Харків, 61050, Україна
E-mail: tollivan12@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5511-1670

Даніл'ян Вадим Олегович
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та соціології
Український державний університет залізничного транспорту
майдан Фейєрбаха 7, Харків, 61050, Україна
E-mail: danilyanvadim@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3469-9887

Стаття надійшла до редакції: 01.04.2023 Схвалено до друку: 19.05.2023

INFORMATION SOCIETY AND NEW GLOBAL ETHICS

Tolstov Ivan V.
PhD in Philosophy, associate professor
head of the philosophy and sociology department
Ukrainian State University of Railway Transport
Feuerbach Square 7, 61050, Kharkiv, Ukraine
E-mail: tollivan12@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5511-1670

Danilian Vadym O.
PhD in Philosophy
associate professor of the philosophy and sociology department
Ukrainian State University of Railway Transport
Feuerbach Square 7, 61050, Kharkiv, Ukraine
E-mail: danilyanvadim@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3469-9887

ABSTRACT

The article is dedicated to analyzing socio-cultural and ethical changes occurring in the modern information society under the influence of globalization processes. The main aim of the research is to analyze cultural transformations in the sphere of information society ethics. In examining these changes, the authors utilize theoretical concepts from leading researchers in the field of information society and ethics, including D. Bell, J. Baudrillard, M. Castells, R. Florida, at al.

The article focuses on changes not only oriented towards technological aspects and the proliferation of information but also on the complex aspects of human interaction: the ability to create and transmit ethical values from generation to generation while considering existential priorities and moral norms.

The authors regard the information society as a new socio-cultural reality that necessitates the development of a new global ethics. Such an ethics should take into account the global experience in the realm of morality and the necessity for democratizing the information society.

The main emphasis of the article is directed towards interactive, networked communication as a key element of interaction, diverse forms of social dialogue, and methods of democratizing social relations through new technologies. In this context, the authors highlight the significance of Generation Z as a new creative class within the information society, serving as a subject of global ethics. This generation possesses new communicative skills and the ability to propose new strategies and forms of ethical behavior to adapt within the changing information society.

In the conclusions of the article, the authors underscore that a new global ethics requires norms capable of aligning national, particular values with global universal ethical values, including ecological, humanistic, and human-centered values, ensuring their accessibility through the democratization of the information society. The methodological basis for such ethics could be Kantianism, fostering the harmonization of intergenerational interactions in the context of information society development.

***Keywords**: information society, globalization, ethics, creative class, Generation Z, communication.*

REFERENCES

Baudrillard, J. (2016). *The consumer society: Myths and structures*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Bauman, Z. (2013). *Liquid modernity*. John Wiley & Sons.

Bauman, Z. (2013). *The individualized society*. John Wiley & Sons.

Beck, U. (1992). *Society of risk: on the way to another Modern.* (Theory, Culture & Society Series). Sage Publication.

Beck, U. (2005). *Power in the global age: A new global political economy*. Polity.

Bell, D. (2020). Post-industrial society. In *The information society reader* (pp. 86-102). Routledge.

Bronnimann, A. (2017). *Generation Z*: *Independent Study; Executive Summary*. Montreux: Swiss Education Group.

Castells, M. (2002). *The Internet galaxy: Reflections on the Internet, business, and society*. Oxford University Press.

Florida, R. (2002). *The rise of the creative class.* New York: Basic books.

Giddens, E. (2004). *Unrestrained world. How globalization is transforming our lives*. Kyiv: Alterpress. (In Ukrainian).

Kant, I. (2006). *Kant: anthropology from a pragmatic point of view*. Cambridge University Press.

Shapoval, V. M., & Tolstov, I. V. (2021). *Quo Vadis: anthropological dimension of the modern civilization crisis.*

Strauss, W., & Howe, N. (2009). *The fourth turning: What the cycles of history tell us about America's next rendezvous with destiny*. Crown.

Article arrived: 01.04.2023 Accepted: 19.05.2023

DOI: 10.26565/2226-0994-2023-68-5
УДК: 141.7:316:165.74

Тетяна Кісельова

ПЕРСПЕКТИВА ТРАНСГУМАНІЗМУ: КОНЦЕПЦІЇ ПОСТЛЮДИНИ

Стаття присвячена аналізу розвитку трансгуманістичних ідей у концепціях постлюдини. Розкривається поняття постлюдини як можливого стану й стадії розвитку людства поза поточними біологічними й культурними обмеженнями. Здійснюється критичний аналіз різних шляхів і перспектив еволюції людини, що визначаються технологічним прогресом, що запропоновані в працях провідних дослідників трансгуманізму. Визначається як людство може використовувати передові технології, щоб подолати свою біологічну обмеженість. Постлюдина розглядається як наступний щабель еволюції людини з посиленням когнітивних та фізичних здібностей, дизайнером яких буде сама ж людина. Розглядаючи різні шляхи до постлюдини, як от: біотехнологічна революція, кіборгізація, створення суперінтелекту чи досягнення технологічної сингулярності, такі філософи, як Френсіс Фукуяма, Кріс Ґрей, Нік Бостром, Рей Курцвейл звертають увагу на перспективу втілення постлюдини як наступної стадії розвитку людства. Проте технологічний прогрес може викликати й певні ризики щодо майбутнього існування тієї-таки постлюдини. Основні ризики – це втрата людської ідентичності, зростання соціальної нерівності, непередбачувані наслідки генетичної модифікації, некерованість трансгуманістичних технологій тощо. Крім того, в статті розглянуто реальні зміни у сфері культури й політики, що стосуються контролю над розвитком постлюдини й мінімізації потенційних негативних наслідків. Візії майбутнього постлюдини, хоч і є різними, вказують на низку важливих питань, ключовим з яких є питання: «Як ми можемо зберегти наші людські цінності в світі, де технологія перетворює нас?». Відтак, хоч ми і не можемо зупинити процес еволюціонування людини до постлюдини, ми можемо й маємо активно корегувати цей процес, досліджуючи й направляючи його в соціально відповідальний та етичний спосіб. Неодмінно необхідно регулювати технологічну еволюцію, оскільки втручання в біологічну природу людини не має призвести до негативних наслідків.

Ключові слова: *біотехнологічна революція, еволюція людини, кіборгізація, постлюдина, сингулярність, суперінтелект, трансгуманізм, штучний інтелект.*

Час, коли ідеї трансгуманізму були лише науковою фантастикою чи малоймовірною науковою гіпотезою, давно минув. Сьогодні трансгуманізм є визнаною метакультурною установкою, яка прогнозує людству технологічну еволюцію шляхом створення нового типу людини, або постлюдини. В умовах стрімкого технологічного прогресу, що безперервно впливає на наше розуміння людської природи, розгляд такої трансгуманістичної/постлюдської перспективи безумовно є актуальним. Досягнення біології, генетики, нейрофізіології, машинного навчання та інших наук наштовхують людство на необхідність самопізнання і самовдосконалення, що виведе людину до формування її нової сутності чи призначення. Метою нашого дослідження є аналіз трансгуманізму як метакультурної установки, що впливає на сучасне людство й формує його перспективи на майбутнє. Особлива увага зосереджується на тому, як ідеї та концепції трансгуманізму впливають на формування поняття постлюдини, і як може змінюватися наше розуміння людського буття. Ми прагнемо окреслити, що представляє собою постлюдина в контексті трансгуманізму, які технологічні та соціально-культурні зміни необхідні для її виникнення, а також які можливі наслідки та етичні виклики на цьому шляху.

Провідні філософські дослідження з питань узгодження трансгуманістичного майбутнього людства і можливої появи постлюдини належить Н. Бострому, Р. Курцвейлу, Ф. Фукуямі, К. Г. Ґрею, М. Мору. Дискусії про майбутнє людства в контексті технологічного прогресу зосереджені не так на способі досягнення еволюційного ступеня

© Кісельова Т.В., 2023.
This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

потслюдини, як на впливі технологічного прогресу на нашу людську природу та необхідність відповідальної підготовки до ймовірних змін. Щодо розвитку концепції постлюдини в українських дослідженнях, можна зупинитися на публікаціях Н. Ніколаєнко, С. Пилипенко, А. Шоркіна, О. Барабаша, Н. Капустіної та Ю. Мартинюка. Ці дослідження розглядають проблему майбутнього розвитку людини та технології з позицій релігієзнавства, аксіології та біоетики.

В контексті еволюції людства до стадії постлюдини, трансгуманісти зосереджуються на досягненнях в науці й технологіях, як от: генетична інженерія, нанотехнології, штучний інтелект, кібернетика тощо. По суті, під поняттям «постлюдина» розуміють новий вид людини, як з біологічними, так і технологічними удосконаленнями, й можливістю життя у надзвичайно різноманітних умовах, можливо, навіть за межами Землі. Важливим аспектом цього поняття є те, що має відбутися перехід від біологічної еволюції до свідомої, самоорганізованої й самонаправленої технологічної еволюції, коли люди самі керують своїм розвитком. Однак концепції постлюдини викликають багато етичних, філософських і соціальних проблем, як от: справедливий доступ до таких технологій, збереження нашої людськості, взаємодія нових форм суспільства та культури постлюдей тощо. Ці проблеми вимагають дослідження та критичного осмислення, якщо ми хочемо вплинути на своє майбутнє.

Існують декілька основних прогнозів на постлюдське майбутнє. Ф. Фукуяма одним з перших надає філософський аналіз майбутнього людського життя за умов генетичного і технологічного втручання в природу людини. В праці «Наше постлюдське майбутнє: Наслідки біотехнологічної революції» філософ зазначає, що біотехнології, генна інженерія та пролонгування життя, можуть створити постлюдське майбутнє, втім це будуть зміни не лише в людському тілі, а й у структурі суспільства та культури. Фукуяма скептично налаштований щодо постлюдини, він побоюється, що розмиття граней людської природи матиме негативні наслідки для індивідів і суспільства в цілому: «Багато хто вважає, що постлюдський світ виглядатиме зовсім як наш – вільний, рівний, процвітаючий, турботливий, співчутливий, – але тільки з кращою охороною здоров'я, більшою тривалістю життя і, можливо, більш високим рівнем інтелекту. Однак постлюдський світ може виявитися значно ієрархічнішим і конкурентнішим, ніж наш сьогоднішній, а тому сповненим соціальних конфліктів. Це може бути світ, де буде втрачено будь-яке поняття «загальнолюдського», позаяк ми перемішаємо гени людини з генами стількох видів, що вже не будемо ясно розуміти, що ж таке людина» [Fukuyama, 2002, c.219]. Проте Фукуяма не є противником технологічної еволюції до постлюдини, він справедливо стверджує, що рішення щодо біотехнологій, генної інженерії та інших видозмін вирішуватимуть наше майбутнє. Відтак уже сьогодні необхідно з'ясовувати правила, принципи і норми постлюдського майбутнього.

Наступну концепцію постлюдини можна виокремити, спираючись на працю Кріса Гейблса Ґрея «Громадянин-кіборг». Дослідження Ґрея дуже важливі для розуміння майбутнього постлюдини, адже філософ розглядає не так технологічні зміни й кіборгізацією людини в фізичному плані, як досліджує відносини між технологією та суспільством. Філософ розглядає «кіборга» не лише як буквальне поєднання людини та машини, але й як символ соціальних змін, що викликані технологічним прогресом. Можливість створення кіборга має бути критично проаналізована сьогодні, адже це може змінити структуру і взаємозв'язки в сучасному суспільстві. Ґрей визначає кіборга як саморегульований організм, який поєднує в одній системі природне і штучне. Сюди входять біокомп'ютери, засновані на органічних процесах, а також і таргани з імплантатами та біоінженерні мікроби [Gray, 2001]. Таким чином науковець підкреслює, що термін «кіборг» є символом переходу до суспільства, в якому люди і технології все більше взаємодіють і переплітаються. Деякі проєкти кіборгізації застосовуються людьми досить давно: кардіостимулятори, штучні замінники органів, слухові апарати тощо. Тому Ґрей наголошує, що кіборгізація суспільства вже давно розпочалась, і ці зміни вже

впливають на соціальну і політичну сферу нашого життя: «максимізація людського потенціалу завдяки технологічній модифікації тіл є процесом фундаментально політичним, адже політика визначатиме які цінності і принципи ми вбудуємо в людське життя» [Gray, 2001]. Суспільство може зазнати значних змін в результаті виникнення кіборгів. Це може включати зміни в ринку праці, військової справи, культури і навіть самої людської природи. З розвитком робототехніки професійна роль людей може зазнати значних змін, а з впровадженням генетичної інженерії, наше розуміння людської природи та громадянства може змінитися. Ґрей розглядає розвиток технологій та виникнення кіборгів як поштовх до нового розуміння громадянства, прав людини й суспільства в цілому. Підсумовуючи зміст концепції кіборгізації суспільства Ґрея, варто зазначити що кіборгізація є необхідним і неминучим процесом, що вже відбувається, тож її елементи ми відчуваємо в повсякденному житті. Тому наш єдиний вибір на даному етапі еволюції – розширювати людські та постлюдські можливості. Зрештою, завдяки кіборгізації ми зможемо жити довше і краще, ніж будь-коли раніше, підштовхуючи людство до нових відкриттів у внутрішньому й зовнішньому вимірах. При цьому політичні структури повинні адаптуватися до цих змін, бо зі збільшенням кіборгізації необхідно врегулювати нові етичні дискусії та соціальні конфлікти. Кіборгізація надасть людству шанс створити новий тип громадянства і суспільства, в якому громадяни активно формують і контролюють себе і своє технологічне середовище.

Розглядаючи концепції постлюдини, необхідно звернути увагу на прогнози Ніка Бострома. Як один з провідних дослідників трансгуманізму, він вважає, що в майбутньому люди можуть стати постлюдьми за умови правильного використання технологій. В своїх працях Бостром визначає постлюдину як істоту, яка має хоча б одну постлюдську властивість. Для цього людині необхідні зміни, які включають в себе покращення розумових, фізичних і емоційних здібностей, збільшення тривалості життя й невразливість до більшості відомих недугів і старіння. Саме ці зміни і є постлюдськими властивостями, що знаходяться поза можливостями сучасної людини: «правильний спосіб віддавати перевагу людям – це дати нам можливість краще реалізувати наші ідеали, і що деякі з наших ідеалів можуть знаходитися за межами простору способів буття, які доступні нам з нашою нинішньою біологічною конституцією» [Bostrom, 2003]. Постлюдські властивості людина може отримати за допомогою розвитку технологій. Біотехнології допоможуть використати генетичний інжиніринг для покращення фізичних характеристик, здоров'я, довголіття чи когнітивних здібностей. Нанотехнології можуть створити можливість для виробництва нових матеріалів, медичних пристроїв або машин, які можуть інтегруватися з людським тілом і розумом. Інформаційні технології зможуть створити штучний інтелект, що допоможе більш ефективно використовувати когнітивні можливості людства. Якщо людство досягне розвиненого суперінтелекту, як однієї з форм штучного інтелекту чи колективного розуму, це допоможе впровадити радикальні зміни в нашому суспільстві та може викликати появу постлюдей. Бостром впевнений, що штучний інтелект неминуче досягне можливостей людини, тож необхідно вже зараз розуміти що це таке. «Суперінтелект – інтелект, розумові можливості якого в більшості важливих для людини сфер діяльності перевищують людські можливості» [Бостром, 2020, с. 37]. Поява суперінтелекту є необхідною складовою еволюції до постлюдини, адже це відкриває величезний спектр можливостей, хоча і залишає багато питань для подальшої роботи над проблемами, які в ньому закладені. Щонайперша загроза, що Суперінтелект буде створений без обережності, без можливості контролю і може зашкодити людству. Проблема контролю і правильного програмування суперінтелекту є особливо важливою в контексті ймовірної байдужості чи навіть ворожості щодо інтересів людини. Тому розробка суперінтелекту має бути вдумливою з прорахуванням ймовірних ризиків, адже його задача створити постлюдину, а не ускладнити людству життя. Отже, Бостром абсолютно впевнений, що майбутнє постлюдини буде пов'язане з розвитком штучного інтелекту, саме це й допоможе людині отримати відповіді, як саме досягти рівня життя

постлюдини, як отримати нову небіологічну платформу для свого функціонування. Проте в концепції постлюдини Бострома є слабкі місця, адже він розглядає постлюдину переважно з технологічної перспективи, при цьому недостатньо враховуючи етичні та соціальні проблеми, що можуть виникнути.

Рей Курцвейл має схожі погляди на майбутнє постлюдини, але вводить поняття технологічної сингулярності. Термін «сингулярність» використовується в фізиці та математиці, і відноситься до точки, стосовно якої функція стає нескінченною або не визначеною. «Сингулярність» використовує А. Ейнштейн в теорії відносності і описує це поняття як точку в часі та просторі, де фізичні закони перестають працювати. Це явище, на думку вченого, існує в середині чорних дір. Тож і Курцвейл відносить технологічну сингулярність до певного моменту розвитку людства, де старі закони і звичаї потребуватимуть змін. Це момент часу коли відбудеться швидкий технологічний прогрес в штучному інтелекті, машинному навчанні, робототехніці, біотехнологіях і нанотехнологіях одночасно. Курцвейл підкреслює, що в основі сингуляризму лежить розуміння основних технологічних тенденцій, це водночас інсайт, який змушує переосмислити все – від природи здоров'я і багатства до природи смерті й рефлексії самого себе [Kurzweil, 2005, p. 273]. Отже сингулярність – це ймовірний майбутній момент часу, коли технологічний прогрес досягне такого рівня, що він буде прискорюватись з надзвичайною швидкістю. Внаслідок цього відбудуться радикальні перетворення та непередбачувані зміни в житті суспільства. І ці зміни необхідно аналізувати раніше ніж вони відбудуться. Адже завдяки цьому технологічному прогресу відбудуться такі економічні та соціальні зміни, як автоматизація робочих місць і зміна способів комунікації та взаємодії в суспільстві. Поєднання технологічного прогресу і суспільних змін призведуть до можливості злиття людини й технології. Розпочнеться інтеграція технології в тіла та розум, що може призвести до появи постлюдей: «сингулярність, як ми обговорювали її в цій книзі, не досягає нескінченних рівнів обчислень, пам'яті чи будь-якого іншого вимірювального атрибуту. Але вона, безумовно, досягає величезних рівнів усіх цих якостей, включаючи інтелект. Завдяки реверсивній інженерії людського мозку ми зможемо застосувати паралельні, самоорганізовані, хаотичні алгоритми людського інтелекту для надзвичайно потужних обчислювальних субстратів. Тоді цей інтелект буде в змозі вдосконалювати свій власний дизайн, як апаратний, так і програмний, в ітеративному процесі, що швидко прискорюється» [Kurzweil, 2005, p. 344].

Прогнози трансгуманістів щодо настання сингулярності варіюються, проте всі згодні, що основним чинником досягнення сингулярності буде стан, коли штучний інтелект зможе вдосконалювати сам себе, або виникне суперінтелект, який перевершить людський інтелект у кожному важливому аспекті, включаючи креативність, загальну мудрість і соціальні навички. Саме цей інтелект допоможе втілити в життя ключові ідеї технологічної сингулярності, а саме контролю над регенерацією і оновленням клітин нашого тіла, вдосконалення наших фізичних якостей і розумових здібностей. Сингулярність – це віддзеркалення основної ідеї трансгуманізму – повного перетворення себе за допомогою технології, яка й є рішенням глобальних проблем людства: енергетичних криз, забруднень, хвороб, смертності, голоду та бідності. Тобто йдеться про створення постлюдини з більшими можливостями в житті й більшим захистом свого життя від проблем зовнішнього світу.

Ці концепції пост-людини подають різні візії того, яким буде життя в майбутньому, якщо людство продовжить розвивати й застосовувати передові технології для покращення або зміни людського буття, як біологічного, так і морального. Саме це зацікавлює дослідників у технологіях, пов'язаних із трансгуманістичним рухом: «Зосередившись на технологічному бутті й визначивши технологію невід'ємною частиною свого життя, людина опиняється в полоні нових наративів (віртуальність, доповнена реальність, заміщена реальність тощо). Останні змінюють світоглядні дискурси, стверджують новий

етап розвитку цивілізації, що вимагає переосмислення засадничих констант існування/ збереження людини» [Пилипенко, 2020, с.85].

Проаналізувавши ці провідні дослідження постлюдини, можна зробити висновок про головні аспекти перспектив трансгуманістичного майбутнього. Фукуяма висловлює обережність щодо постлюдського майбутнього і вважає, що людська природа має визначений набір цінностей, які необхідно зберегти при технологічних змінах. Варто запобігти втраті емоційного інтелекту, здатності до самореалізації й толерантності. Якщо ми втратимо людські цінності, «постлюдський» стан буде гіршим за те, що ми маємо зараз, адже мета життя людини в такому випадку може зазнати розмиття й руйнації. Ґрей висвітлює постлюдину як кіборга, який є злиттям людини і технології й разом символом соціальних змін, які змінять мету життя людини. Бостром розглядає появу постлюдини після появи суперінтелекту, і зазначає, що постлюдське майбутнє може бути непередбачуваним і потенційно небезпечним, і все буде залежати від можливості контролю та спрямованості суперінтелекту. Постлюдина має зосередитися на інтелектуальному розвитку, особистісній автономії і збагаченні людського досвіду, щоб контролювати й вдосконалювати суперінтелект. Курцвейл зосереджується на появі постлюдини після досягнення технологічної сингулярності, завдяки чому людина зможе розширити свої когнітивні й фізичні здібності та стане архітектором власної еволюції, будуючи нові цінності й принципи постлюдського життя.

В цілому, Фукуяма, Ґрей, Бостром і Курцвейл мають відмінні погляди на технологічну еволюцію людини, але всі вони стверджують, що технологічний прогрес матиме незворотній вплив на майбутнє людства. Філософи в своїх дослідженнях акцентують увагу на потребі в розробці ретельних культурних і політичних стратегій, щоб контролювати розвиток постлюдини та мінімізувати потенційні негативні ризики. По-перше, сам технологічний прогрес має бути регульований, адже будь-яке втручання в природу людини не має призвести до негативних наслідків. По-друге, важливо щоб суспільство було проінформоване про те, як технологічний прогрес може вплинути на майбутнє. Це дозволить висвітлити та виявити потенційні виклики та етичні дилеми, пов'язані з трансгуманістичними технологіями. По-третє, щоб впевнено рухатися в майбутнє постлюдей, важливо інвестувати в наукові дослідження, щоб поступово впроваджувати досягнення технологій у наше життя і вже зараз розпочати обдуманий шлях до постлюдини. Ми не можемо зупинити нашу еволюцію і навряд це є бажаним. Бажання покращити себе є частиною людської природи, а технологічний прогрес дозволяє нам покращити стан здоров'я, інтелектуальні здібності та фізичні можливості, внаслідок чого відбувається вплив на всі аспекти нашого суспільства, включаючи економіку, політику, культуру й багато ще чого. Натомість важливо, щоб ми активно керували цим процесом, використовуючи регулювання, етичні норми, наукові дослідження і соціальний діалог, щоб впевнитися, що постлюдське майбутнє є нашим колективним інтересом і загальнолюдською цінністю. Таким чином, не зважаючи на можливе зникнення традиційного поняття «людини», ми маємо можливість сформувати новий світ постлюдини в контексті наших цінностей, норм та принципів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Бостром Н. *Суперінтелект. Стратегії і небезпеки розвитку розумних машин*. Київ: Наш формат, 2020. 408 с.

Пилипенко С. Г. Людина в епоху технологічних зсувів: у пошуках опертя. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2020. №61. С. 81–89. https://doi.org/10.26565/2306-6687-2020-61-09

Bostrom N. Transhumanist Values. *Ethical Issues for the 21st Century* / ed. Frederick Adams. Philosophical Documentation. Center Press, 2003. URL: https://nickbostrom.com/ethics/values.

Bostrom N. *The Transhumanist FAQ. A General Introduction*. Oxford: World Transhumanist Association, 2003. 56 p.

Fukuyama F. *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 2002. 256 p.

Gumilang L., Retnaningdyah P. Being Posthuman Through Biopolitics in Neal Shusterman's Unwind. *TELL: Teaching of English Language and Literature Journal*. 2022. Vol. 10, №. 1. April. https://doi.org/10.30651/tell.v10i1.8932

Gray C. H. *Cyborg Citizen Politics in the Posthuman Age*. London: Routledge, 2001. 241 p.

Kurzweil R. *The Singularity is Near: When Humans Transced Biology*. New York: Viking, 2005. 368 c.

The Ethics of Human Enhancement: Understanding the Debate / Ed. St. Clarke, J. Savulescu, C.A.J. Coady, A. Giubilini, S. Sanyal. Oxford: Oxford University Press, 2016. 320 c.

Кісельова Тетяна Валеріївна
аспірантка кафедри філософії
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, Україна, 36000
E-mail: lisichka.for.e25@gmail.com
ORCID https://orcid.org/0000-0003-2719-8937

Стаття надійшла до редакції: 20.01.2023 Схвалено до друку: 23.03.2023

THE TRANSHUMANIS'M PERSPECTIVE: CONCEPTS OF THE POSTHUMAN

Kiselyova Tetyana V.
PhD Student, Department of Philosophy
Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko
2, str. Ostrogradskoho, Poltava, Ukraine, 36000
E-mail: lisichka.for.e25@gmail.com
ORCID https://orcid.org/0000-0003-2719-8937

ABSTRACT

Introduction. Posthuman concepts raise many ethical, philosophical and social questions. Such as fair access to such technologies, preservation of our humanity, interaction of new forms of posthuman society and culture, and others. These questions require investigation and critical reflection if we are to influence our posthuman future. The aim of the article is an analysis of transhumanism as a metacultural attitude that affects modern humanity and shapes its future prospects. Special attention is focused on ideas and concepts of transhumanism influence the formation of the concept of the posthuman, and how this process can change our understanding of human existence. We aim to indicate the essence of the concept of the posthuman in the context of transhumanism and the technological and socio-cultural changes necessary for its emergence and the consequences and ethical challenges along the way. Research methodology is a complex of philosophical and general scientific methods. The article also uses sociocultural, systemic and synergistic approaches. Research results. Philosophers in their research emphasize the need to develop careful cultural and political strategies to control the development of the posthuman and minimize potential negative risks. First, technological progress itself must be regulated, because any interference in human nature must not lead to negative consequences. Secondly, it is important that society is informed about how technological progress can affect the future. Thirdly, it is important to invest in scientific research in order to gradually introduce technological advances into our lives and start a deliberate path to the posthuman now. Conclusions. The posthuman is a possible future for humanity. And the evolution of man to post-man began yesterday. It is important that we actively manage this process, using regulation, ethical standards, scientific research and social dialogue to ensure that a posthuman future is in our collective interest and a common human value.

***Keywords**: biotechnological revolution, human evolution, cyborgization, posthuman, singularity, superintelligence, transhumanism, artificial intelligence.*

REFERENCES

Bostrom, N. (2003). *The Transhumanist FAQ. A General Introduction*. Oxford: World Transhumanist Association.

Bostrom, N. (2003). Transhumanist Values. *Ethical Issues for the 21st Century* / ed. Frederick Adams. Philosophical Documentation. Center Press. URL: https://nickbostrom.com/ethics/values.

Bostrom, N. (2020). *Superintelligence. Strategies and dangers of the development of intelligent machines*. Kyiv: Nash format. (In Ukrainian).

Fukuyama, F. (2002). *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. New York: Farrar, Straus & Giroux.

Gumilang, L., Retnaningdyah, P. (2022). Being Posthuman Through Biopolitics in Neal Shusterman's Unwind. *TELL: Teaching of English Language and Literature Journal*, 10, 1, April. https://doi.org/10.30651/tell.v10i1.8932

Gray, C. H. (2001). *Cyborg Citizen Politics in the Posthuman Age*. London: Routledge.

Kurzweil, R. (2005). *The Singularity is Near: When Humans Transcended Biology*. New York: Viking.

Pylypenko, S. G. (2020). Human in the era of technological shifts: in search of support. *The Journal of V.N.Karazin Kharkiv National University. Series: Theory of Culture and Philosophy of Science*, 61. 81–89. https://doi.org/10.26565/2306-6687-2020-61-09 (In Ukrainian).

The Ethics of Human Enhancement: Understanding the Debate (2016). / Ed. St. Clarke, J. Savulescu, C.A.J. Coady, A. Giubilini, S. Sanyal. Oxford: Oxford University Press.

Article arrived: 20.01.2023 Accepted: 23.03.2023

DOI: 10.26565/2226-0994-2023-68-6
УДК 140:347.78.01

Георгій Храбров

ДЕЦЕНТРАЦІЯ АВТЕНТИЧНОГО АВТОРИТЕТНОГО АВТОРА

У статті маніфестується й аналізується процес децентрації автора, що відповідає низці тенденцій, як от: децентрація суб'єкта, дивідуалізація, децентралізація інформаційних систем тощо, які визначають сучасні трансформації життєсвіту людини, що постає саме як децентрована, багатошарова, розщеплена, множинна істота. Зазначається, що модель авторства, що конституювалася відповідно до концепції центрованого/цілісного суб'єкта/індивіда, яка, зокрема, втілена в авторському праві, потребує переосмислення. Сенс такої моделі, що концептуалізується в фігурі «автентичності авторитетного автора», зводиться до створення додаткової вартості з імені автора продукту/твору/товару. В статті представлено етапи децентрації автора, авторитетності, автентичності, що уособлюються фігурами С. К'єркегора, М. Дюшана і Р. Столмена. Для К'єркегора принциповим є відділення функції автора від авторитетності й становлення екзистенції/одиничності, що, зокрема, втілюється у використанні їм псевдонімів. Дюшан проблематизує автора як виробника продукту, протиставляючи йому практику використовування готових об'єктів – реді-мейдів, а традиції авторського підпису протиставляє множення імен/підписів. Дюшан викриває експлуататорську сутність праці навіть стосовно художньої творчості, маніфестуючи як альтернативу байдикування/«ліниву діяльність», що дозволяє змістити акценти з виробництва речей на процес становлення суб'єктивності. Зрештою автор як цілісність і єдність втрачає сенс у контексті розвитку сучасних технологій і мережевої комунікації. Столмен презентує стратегію дружнього обміну вільним програмним забезпеченням замість продажу, який базується на авторському праві (інтелектуальній власності). Саме це має підвищити продуктивну діяльність і вивільнити час, а в перспективі майже не відрізняти творчість від байдикування. Ці три приклади засвідчують можливість і необхідність подолати репресивну складову авторства і авторського права як способу контролю/обмеження життя людини, що не є тотальністю, не має субстанціональної автентичності, не потребує авторитету і не зациклюється на авторстві.

Ключові слова: *автор, авторське право, автентичність, авторитет, децентрація, дивід.*

Загальною характеристикою процесів, що відбуваються з другої половини XX століття, є децентра(ліза)ція. Децентровані суб'єкти, дивіди чи трансіндивіди, децентралізовані застосунки, децентралізовані системи тощо засвідчують не лише марність модерних пошуків «самості» й безплідність фокусування на «Я», що юридично скріплювалось ідеалом приватної власності й сакральністю авторського права, але й створюють перспективи для подальшої трансформації життєвого світу людини. Визначальним тут став розвиток інформаційних технологій, формування інформаційного мережевого суспільства, що продукує не так зосередженість на / замкнення в собі, як відкритість іншим, що також відкриваються в інформаційному потоці. В певному сенсі, «цілісне Я» лишається хіба що маркером-звинуваченням щодо інших, принаймні для тих, хто все ще, так би мовити, «мислить абстрактно», або – вердиктом у судових позивах проти тієї чи тієї особистості, або нарешті – осереддям накопичення/примноження капіталу, чи вкінці – маніфестацією егоїстичного задоволення.

У (пост)постмодерній і/чи (далі) метамодерній перспективі децентрація втілюється й у відповідному переосмисленні понять ідентичності, індивіда тощо. Утім, відбувається не деіндивідуалізація, а дивідуалізація, що пов'язана саме з децентрацією й зі своєрідним розщепленням, що, як підсумовує О. Манюков, у постмодерному потрактуванні конституює *дивіда* як «поділеного поза своєю самістю, поза своїм «Я» індивіда», що «постає … як цифровий відбиток, сукупність слідів, які індивід залишає по собі у мережевих

© Храбров Г. О., 2023.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

потоках свого економічного, соціального та політичного життя, а також в дозвіллєвих практиках, які дуже часто не обходяться без технічних засобів та передбачають використання певного програмного забезпечення», а в метамодерному потрактуванні конституює «(трансін)дивіда» як істоту, що «усвідомлює свою внутрішню ділимість, знає про багатошаровість свого «Я» і здатна (ре)інтегрувати тілесність та духовність, щоб не зламатися під натиском змін, які постійно модифікують її суб'єктності» [Манюков, 2022, с. 29]. Попри суттєві відмінності, ці інтерпретації фіксують саме децентрованість, багатошаровість, розщепленість, множинність людини. Звісно, це все може виглядати проблемним чи загрозливим для адептів уже відверто консервативного погляду про цілісного, самототожного, автентичного індивіда/суб'єкта, сталу особистість, носія принципової позиції, що зрештою укорінені в політтеології душі й політекономії приватної власності, помножених на примітивний сенсуалізм, що виходить з єдності відчуттів і переживань цілісного (того ж самого, самототожного) організму – такий собі натуралізм, що переходить в психологізм і скріплюється біографією/історицизмом цілісної особистості.

Втім побоювання переважно стосуються усталених структур панування, можливостей контролювання життєвого світу, а не турботи про збереження «автентичної (натуральної) людини», яка зрештою культивувалася, за визначенням М. Фуко, у дисциплінарний/дисциплінуючий спосіб. Відтак, варто визнати, як зауважує В. Богард, що «дивідуація не відокремлює вас від інших індивідів (як от: практика поділу у в'язниці, школі чи офісі), а від інших часток інформації», тож «знаками дивідуації є не ваше тіло, а ваші ідентифікаційні картки, електронні аккаунти та записи. Дивідууми – це не «люди», а гібридні суміші плоті й машини, клітин та інформації, органів і кодів. Вироблення дивідуального – це не питання гуманізації чи дегуманізації чогось, а перебудова (rewiring) та перепрограмування його» [Bogard, 2008, p. 14]. Можна сказати, що у світі децентралізованих/розподілених систем людина, як один з чисельних *а*кторів, постає децентрованою/розподіленою чи дивідуальною. Але це не обов'язково руйнує її, чи загрожує її життю. Погодимося з тим, що «цілісність та її втрата не є кризовою зміною в структурі особистості, а є наслідком невпинної дигіталізації, яка не обов'язково розбиває людину на сегменти, але інтенсифікує практики поділу «Я» у віртуальному середовищі», а відтак «перед дивідом відкриваються можливості проявити свої ідентичності, «Я-образи» та увиразнити будь-які складові своєї особистості» і навіть подолати «конфлікт між окремими аспектами особистості та забезпечити їхній взаємо(не)залежний розвиток» [Манюков, 2022, с. 34]. Зрештою варто звернути увагу, що людська істота в перспективі свого становлення як суб'єкт, навіть як «суб'єкт/об'єкт бажання» є своєрідним «трансформером», що виходить за межі репресивних соціокультурних практик універсалізації чи тоталітаризації, а відтак: «Єдиного цілісного природного суб'єкта чи особистості, яку потрібно відтворювати чи наслідувати, не існує. Є лише частковість денатуралізованої множини, що перебуває в трансформаційному процесі само(ре)презентації…» [Перепелиця, Храброва 2022, с. 80].

Святий Матвій пише Євангеліє. Фрагмент з Ліндісфарнського Євангелія. Кінець VII століття, Нортумбрія, Англія.

Зрозуміло, що й стара модель авторства, що конституювалася у зв'язці з концепцією центрованого суб'єкта чи цілісного індивіда, втілена й усталена в авторському праві, потребує перепрошивки, адже вона є базисною для усієї решти відверто репресивних ідеологем. Насправді ту історичну перспективу утворено тріадою: автентичність, авторитет, авторство. Це добре засвідчує у своєму величезному філософському лексиконі 1613 року Рудольф Гокленіус, даючи визначення поняттю автора, акцентуючи увагу саме на

владних аспектах[1] [Rudolf Goclenius 1613, s. 134], що потім відзначив і Мішель Фуко, розкриваючи автора як функцію дискурсу/влади [Foucault, 1984]. *Автентичність авторитетного автора* – така модель, що вибудовується в історію, до якої залучаються сакральні тексти, артефакти розкоші й капіталістичні бренди. Насправді все, про що в ній ідеться, зводиться до створення додаткової вартості з прив'язаного до імені продукту/твору/товару. Можливо, найяскравіше це демонструють різні практики підробки творів авторитетних особистостей й експертизи їхньої автентичності. Звісно, уявлення про авторитетних авторів було й у давніх греків чи римлян, проте воно стосувалося переважно недоторканності змісту канонічних текстів. Визначальною в процесі виробництва функції автора є християнська практика канонізації і встановлення автентичних євангелістів, а потім (до речі, з доби так званого первісного накопичення капіталу й Гутенбергової революції) можна спостерігати зростання створення різних магічних, окультних, алхімічних текстів/артефактів, що приписуються авторитету авторів минулого, потім ця функція виразно проступає в ставленні до творів мистецтва, що звісно зберігає свою актуальність на антикварному ринку й досі. Сюди врешті-решт додаються і той образ митця, що створюється романтизмом, який концентрується як на досвіді особистих переживань романтичного героя/автора, так і на особистій (драматичній) його біографії/історії, і той образ модерністського творця, що, приміром, концептуалізується Шарлем Бодлером, і який узагальнюється як певний образ життя в дендізмі, епітетами якого є «аристократична вищість» духу, «вміння виділятися», «спосіб вирізнити себе з-поміж інших», «непереборний потяг до оригінальності», «своєрідний культ власної особи», «втіха від того, щоб дивувати» [Бодлер, 2017, с. 174], себто плекати власну автономність/оригінальність авторства. Зрештою фігура автора як оригінального виробника певного твору закріплюється й авторським правом, як от «Бернською конвенцією про охорону літературних і художніх творів» (1886 р.) і низкою подібних конвенцій.

Портрет Шарля Бодлера. Гюстав Курбе, близько 1848 р.

Втім процес децентрації і деконструкції автора, авторитетності й автентичності (якщо не брати до уваги вкрай важливий вплив саме технологічного (репродуктивного) зсуву, що ставить під питання так званий «атрибут *тут і тепер* оригіналу», досліджений Вальтером Беньяміном у відомому есеї 1936 р. [Беньямін, 2002, с. 174]) відчутний уже в таких фундаторів модерної філософії, як Сьорен К'єркегор, і таких митців модернізму, як Марсель Дюшан.

У філософії навіть існує як окрема тема – проблема псевдонімів данського філософа Сьорена К'єркегора. Він звісно дав їй певне роз'яснення і в своїй посмертно надрукованій праці «Точка зору на мою роботу як автора» [Kierkegaard, 2009], і в деяких інших творах, проте разом інспірував можливі інтерпретації і розгортання низки, зазвичай у екзистенціальному вимірі, концептуальних рішень [див.: Greenspan, 2008; Kierkegaard's, 2016]. К'єркегор – доволі парадоксальний мислитель, що в епоху «смерті Бога», через екзистенційне наближення до Бога, хай як він його розумів, вплинув на розвиток модерного мислення. Багато в чому саме він (чи, з огляду на псевдоніми, *вони*) маркував перспективу децентрації фігури автора, розуміння її як множинності, що згодом лише актуалізується розвитком сучасних технологій. Так, звісно, у К'єркегора йдеться про «трагічне» розуміння авторства; це не є «засобом репрезентації образів чи ідей», а своєрідним «ритуальним актом», коли «людська мова та поняття зазнають невдачі, а через жертву автора та головного героя з'являється Бог» [див.: Greenspan, 2008, p. 293-294], і так,

[1] «Author est vel causarei sola vel principalis (dux negotii). Author significat Deum, a quo quis authoritatem, id est, ius dominii in rem quampiam accepit».

«суть християнського авторства … полягає в «самозреченні»», себто навіть «більш суворому стиранні, ніж іронічна стратегія псевдонімізму», тож і писання/творчість лише засвідчує зв'язок із Богом, який є утаємниченим – таїнством екзистенції як єднання з Богом [Ibid., p. 295], але, з іншого боку, йдеться й про подвійність (Dupliciteten або Tvetydigheden), принаймні поетично-релігійну, «авторства», яку неможливо усунити, якщо ми визнаємо екзистенцію саме як процес становлення і вибору, чи навіть як здійснення одиничності. Автор зникає, навіть попри свідомий досвід певної особистості, адже твір постає в процесі виробництва/становлення, що задається розгортанням певної ідеї, чи низки ідей/плям (як от: естетичних, етичних і релігійних), яким потрібен своєрідний «безбарвний хімікат без запаху» [Ibid., p. 300], аби здійснити вибір щодо власного становлення іншого(/)іншим. Безперечним досягненням цієї думки, по-перше, є відділення функції автора від авторитетності (саме псевдоніми засвідчують множинність екзистенційних шляхів життя, не виносячи вердикт), по-друге, відділення творчості «автора» від становлення екзистенції, набуття власної одиничності/автентичності.

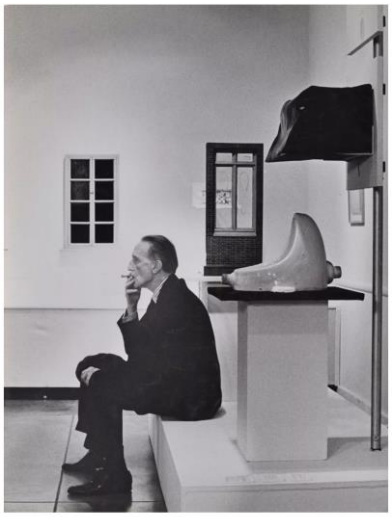

Джуліан Вассер. Дюшан курить перед Фонтаном. Ретроспектива Дюшана, Художній музей Пасадени, 1963 р. Галерея Роберта Бермана

Феномен Марселя Дюшана полягає в проблематизації фігури автора як виробника продукту – саме того, що захищається авторським правом. Представляти вироблений іншими готовий продукт (реді-мейд) як власний твір мистецтва – значить суперечити всій традиції побудови функції автора на майстерності (техне) виробника. Реді-мейд, за визначенням Дюшана, це – «твір, для створення якого не потрібен художник», «насамперед акт непокори [...] необожнювання» постаті художника, що знижує його «статус у суспільстві замість того, щоб звеличувати його, перетворюючи його на щось сакральне» [Lazzarato, 2014, p. 20]. До цього додається і досвід де-/ре-суб'єктивації, що пов'язаний не з виробництвом, а з вибором певного об'єкту як реді-мейда. Нарешті, Дюшан також деконструює такий значимий у фіксації фігури автентичного авторитетного автора підпис, коли множить кількість імен/підписів, щоб «подрібнити і, таким чином, знищити ідентичність (і авторство)», аж до того, щоб стверджувати, що «найкращий твір мистецтва, що тільки можна створити» – це тиша/мовчання (silence), бо «це неможливо підписати, і всі від цього виграють» [Ibid., 2014, p. 34]. Але ще більш принциповим є викриття праці/процесу виробництва як специфічної для капіталізму справжньої експлуататорської підкладки усього, що через ідеологічне перекручення є геть непомітним у фігурі митця, який буцім займається, сказати б, сродною працею, створює з власної волі/бажання. Як зауважує Мауріціо Лаццарато, «мистецтво є такою ж частиною суспільного поділу праці, як і будь-який інший вид діяльності. З цього погляду бути художником – це така ж професія чи спеціальність, як і будь-яка інша. І саме така сувора вимога, щоб людина мала місце, роль, ідентичність відповідні її тілу й душі й викликає категоричне неприйняття Дюшана. Коли йдеться про художника, змінюються лише техніки субординації, що перестають бути дисциплінарними. Втім техніки суспільства контролю загалом так само, якщо не більше, «хронофагічні» (себто забирають багато часу), як і дисциплінарні, навіть коли йдеться про художню творчість» [Ibid., 2014, p. 12]. Саме як альтернативу цьому Дюшан пропонує ліноші/байдикування чи «лініву діяльність», яка є антиподом капіталістичної прив'язки до моделі товар-гроші. Лінь дозволяє змістити акценти з виробництва речей на «процес становлення суб'єктивності та її здатності діяти», коли значущим є власне досвід, а продукт/результат не має навіть бути збережений, бо не має жодного значення [Ibid., 2014, p. 40].

Втім ані К'єркегор, ані Дюшан, деконструюючи функцію автора чи модель авторитету автентичного автора, не підірвали базисного її втілення в системі авторського

права. Кінець кінцем, автор як цілісність і єдність втрачає сенс у контексті розвитку сучасних технологій і мережевої комунікації, що розвивається в просторі Інтернету. Тож якщо, як зауважує М. Райф, автор є «творінням цифрової композиції» [Rife, 2013, p. 97], тоді його функція визначається зв'язком, взаємодією з усіма її елементами/компонентами. Функція автора в тій версії, яку критикує Фуко, втрачає сенс. Річ навіть не в тому, що вона не є продуктивною, а в тому, що вона надто напружує. Колективна взаємодія дозволяє не лише продуктивно вирішувати поставлені завдання, але вивільняти час, створюючи умови для дозвілля/байдикування. Нарешті перспективи розробки штучного інтелекту, який може виконувати великі обсяги обчислювань і напруженої роботи, і який є втіленням загального людського досвіду, претензії автентичного авторитетного авторства роблять доволі сумнівними.

Річард М. Столмен. Пінанг. 2005 р.
https://www.flickr.com/photos/nhussein/2526428777

Спочатку це стало очевидним для розробників програмного забезпечення, які саме і поставили під питання авторське право й інтелектуальну власність. Річард Столмен, який є засновником руху вільного поширення програмного забезпечення, проєкту GNU, Фонду вільних програм і Ліги за свободу програмування, що концептуалізував копілефт, ще в середині 1980-х років у «Маніфесті GNU» наголосив на кількох важливих аспектах, що пов'язані саме зі спільнотою програмістів. По-перше, це конфлікт між комерціалізацією системних програм і дружбою: «Наріжний камінь дружби між програмістами – обмін програмами; типові нинішні ринкові відносини, по суті, забороняють програмістам ставитися до інших, як до друзів. Покупець програми повинен вибирати між дружбою і підпорядкуванням закону. Природно, багато хто вирішує, що дружба важливіша» [Столмен, 1985]. Вирішенням цього конфлікту є вільний обмін програмами, як це і передбачено GNU, що «може дати нам відчуття гармонії, неможливе, коли ми використовуємо програми, які не вільні». По-друге, це примат суспільного/загального над особистим/приватним: «Якщо щось і заслуговує нагороди, то це заслуги перед суспільством. Творчість може бути заслугою перед суспільством, але лише в тій мірі, в якій суспільство вільне використовувати результати. Якщо програмісти заслуговують нагороди за створення передових програм, то з цієї ж причини вони заслуговують покарання, якщо вони обмежують користування цими програмами» [Ibid.]. По-третє, це відмова від обмежень, які марковані як право на інтелектуальну власність, адже «"контроль використання власних ідей" в дійсності являє собою контроль над життям людей; і зазвичай його використовують, щоб ускладнити їм життя» [Ibid.]. Столмен закликає розрізняти поняття інтелектуальної власності, патентів, авторського права, розуміючи, що всі вони виникали у певний час і зрештою мали суспільно значиму спрямованість, проте в контексті новітніх технологій, цифрових застосунків є стримуючим фактором[1]. По-четверте, звільнення від капіталістичних обмежень, що уособлюються в інтелектуальній власності й авторському

[1] «Патентна система була створена, щоб заохочувати винахідників до оприлюднення деталей своїх винаходів. Її призначенням було допомагати суспільству, а не винахідникам <…> Система авторських прав створена спеціально в цілях заохочення авторства. В галузі, для якої вона була розроблена, друкарства, де копіювати було доцільно тільки на друкарському верстаті, шкоди від неї було не багато, і вона не обтяжувала більшість осіб, які читали книги. Всі права на інтелектуальну власність це тільки дозволи, дані суспільством, тому вважалося, правильно або помилково, що суспільство в цілому виграє від цього <…>

Ситуація з програмами сьогодні сильно відрізняється від друкарства сто років назад. Той факт, що програму найпростіше копіювати від сусіда до сусіда, той факт, що у програми є відмінні один від одного вихідний текст і виконуваний об'єктний код, той факт, що програму застосовують, а не читають і насолоджуються нею, – все це, об'єднуючись, створює стан, у якому особа, що вимагає дотримання авторських прав, шкодить суспільству в цілому і матеріально, і морально…» [Столмен, 1985].

праві, має нарешті звільнити людину. Столмен слушно зауважує: «Ми вже сильно збільшили продуктивність праці в суспільстві в цілому, але тільки мала частина отриманих ресурсів пішла на дозвілля робітників, тому що продуктивну діяльність доводиться супроводжувати великою кількістю діяльності непродуктивної. Головні причини цього бюрократія і повсюдна конкурентна боротьба. Вільні програми істотно знизять ці втрати в галузі виробництва програм. Ми повинні це зробити, щоб помножена технікою продуктивність зверталася в скорочення нашої роботи» [Ibid.]. Ця стратегія *дружнього обміну* замість продажу, який базується на авторському праві, актуалізується мережами інформаційного суспільства, яке демонструє, що коли зустрічаються вільна пропозиція з вільним попитом, тоді підвищується продуктивна діяльність і вивільняється час, і в перспективі творчість майже не відрізняється від байдикування.

Всі три доволі різні за контекстом приклади, на нашу думку, засвідчують, що фігура автора стала своєрідною нав'язливою ідеєю, що на різних рівнях проявляється як репресивний примус до контрольованого/обмеженого життя людини, яка насправді не є тотальністю, не має субстанціональної автентичності, не потребує авторитету і з певною іронією може ставитись до авторства. Ми можемо (ба більше, хочемо) бути різними в різних обставинах, ми можемо (ба більше, хочемо) постійно трансформуватися в потоці новітніх технологій, і аби мати час і альтернативи для цього, ми маємо відкриватись іншому. Авторство, зрештою, нехай обчислюють машини[1].

Насправді зрозуміло, що для життєвого світу людини, що прагне збутися якомога повніше, і навіть забутися в насолоді дозвілля, не важливе жодне фокусування на авторстві. Хто написав певну програму/книгу/музику/тощо, має значення хіба що для висловлення вдячності за можливість застосовувати їх у зручний/вільний спосіб. Все решта – спільне і децентроване…

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Беньямін В. Мистецький твір у добу своєї технічної відтворюваності. *Вибране* / пер. з нім. Ю. Рибачук, Н. Лозинська. Львів: Літопис, 2002. С. 53-97.

Бодлер Ш. Художник сучасного життя. Шарль Бодлер, Вальтер Беньямін, *Паризький сплін. Есе* / пер. з фр. та нім. Романа Осадчука. Київ: Комубук, 2017. С. 139-192.

Манюков О.Ю. Розуміння людської дивідуальності в політичному метамодернізмі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2022. № 66. С. 27-37. https://doi.org/10.26565/2226-0994-2022-66-3

Перепелиця О.М., Храброва О.В. Naked Attraction: структура бажання. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2022. №67. С. 76-84. https://doi.org/10.26565/2226-0994-2022-67-9

Столмен Р. Маніфест GNU. 1985. URL: https://www.gnu.org/gnu/manifesto.html

Bogard W. Empire of The Living Dead. *Mortality*. 2008. Vol. 13. No. 2. 19 p. URL: https://www.academia.edu/4544710/Empire_of_the_living_dead

Foucault, M. "What is an author?" *The Foucault reader*. Paul Rabinow (ed.). New York: Pantheon, 1984.

Goclenius, Rodolphus. *Lexicon philosophicum quo tanquam clave philosophiae fores aperiuntur*. Frankfurt: M. Becker, 1613. s. 134.

Greenspan, Daniel. *The passion of infinity: Kierkegaard, Aristotle, and the rebirth of tragedy* (Kierkegaard studies. Monograph series ; 19). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008. 336 p.

Kierkegaard S. *The point of view* /edited and translated with introduction and notes by Howard V. Hong, Edna H. Hong. (Kierkegaard's writings ; 22), Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2009. 351 p.

[1] Сьогодні можна не витрачати час на пошук музики чи фільмів, що виробляє той чи інший автор, не має потреби запам'ятовувати його ім'я – достатньо оформити підписку, або надати можливість програмі зробити певну вибірку продуктів.

Kierkegaard's pseudonyms / edited by Katalin Nun, Jon Stewart. London, New York: Routledge, 2016. 319 p. (Kierkegaard Research: Sources, Reception and Resources ;Volume 17).

Lazzarato, Maurizio. *Marcel Duchamp and the Refusal of Work* / Trans. by Joshua David Jordan. Los Angeles: Semiotext(e), 2014. 47 p.

Rife M.C. *Invention, Copyright, and Digital Writing*. Chicago: Southern Illinois University Press, 2013. 222 p.

Храбров Георгій Олегович
аспірант кафедри філософії та суспільних наук гуманітарно-правового факультету
Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
"Харківський авіаційний інститут"
вул. Чкалова, 17, Харків, Україна, 61070
E-mail: l2velial@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0397-3289

Стаття надійшла до редакції: 20.02.2023 Схвалено до друку: 16.04.2023

DECENTRATION OF AUTHENTIC AUTHORITATIVE AUTHOR

Khrabrov Heorhii O.
PhD Student, Faculty of Philosophy
Department of Philosophy and Social Sciences of the Humanities and Law Faculty
National Aerospace University – Kharkiv Aviation Institute
17, Chkalova str., Kharkiv, Ukraine, 61070
E-mail: l2velial@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0397-3289

ABSTRACT

The article manifests and analyzes the process of decentration of the Author, which corresponds to a number of trends, such as: decentration of the subject, dividualization, decentralization of information systems, etc., which determine contemporary transformations of the Lifeworld of a human, who appears precisely as a decentralized, multilayered, split, multiple being. It is noted that the model of authorship, which was constituted according to the concept of a centered/holistic subject/individual, which, in particular, is embodied in copyright, needs to be reconsidered. The meaning of such a model, which is conceptualized in the figure of "authenticity of an authoritative author", is reduced to the creation of Surplus Value with behalf of the author of the product/work/goods. The article presents the stages of decentration of the Author, authority and authenticity, which are personified by the figures of S. Kierkegaard, M. Duchamp, and R. Stallman. For Kierkegaard, it is fundamental to separate the function of the author from authority and the formation of existence/singularity, which, in particular, is embodied in his use of pseudonyms. Duchamp problematizes the author as a producer of a product, contrasting him with the practice of using ready-made objects, and contrasts the tradition of the author's signature with the multiplication of names/signatures. Duchamp exposes the exploitative essence of work even in relation to artistic creativity, manifesting as an alternative to laziness/"lazy activity", which allows shifting the emphasis from the production of things to the process of becoming subjectivity. In the end, the author as integrity and unity loses its meaning in the context of the development of contemporary technologies and network communication. Stallman presents a strategy of friendly exchange of free software instead of selling it based on copyright (intellectual property). This is what should increase productive activity and free up time, and in the long run, creativity should hardly be distinguished from laziness. These three examples testify to the possibility and necessity of overcoming the repressive component of authorship and copyright as a way of controlling/restricting human life, which is not a totality, does not have substantial authenticity, does not require authority, and does not focus on authorship.

Keywords: *author, copyright, authenticity, authority, decentration, dividual.*

REFERENCES

Baudelaire, Ch. (2017). The Painter of Modern Life. Charles Baudelaire, Walter Benjamin, *Paris Spleen. Essay* / trans. Fr. and German R. Osadchuk. Kyiv: Komubuk. (In Ukrainian).

Benjamin, W. (2002). The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. *Selected* / trans. Yu. Rybachuk, N. Lozynska. Lviv: Litopys (In Ukrainian).

Bogard, W. (2008). Empire of The Living Dead. *Mortality,* 13, 2. URL: https://www.academia.edu/4544710/Empire_of_the_living_dead

Foucault, M. (1984). "What is an author?" *The Foucault reader*. Paul Rabinow (ed.). New York: Pantheon.

Goclenius, Rodolphus. (1613). *Lexicon philosophicum quo tanquam clave philosophiae fores aperiuntur*. Frankfurt: M. Becker, 134. (In Latin).

Greenspan, D. (2008). *The passion of infinity: Kierkegaard, Aristotle, and the rebirth of tragedy* (Kierkegaard studies. Monograph series ; 19). Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Kierkegaard, S. (2009). *The point of view* /edited and translated with introduction and notes by Howard V. Hong, Edna H. Hong. (Kierkegaard's writings ; 22), Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Kierkegaard's pseudonyms. (2016). / edited by Katalin Nun, Jon Stewart. London, New York: Routledge. (Kierkegaard Research: Sources, Reception and Resources ;Volume 17).

Lazzarato, M. (2014). *Marcel Duchamp and the Refusal of Work* / trans. by Joshua David Jordan. Los Angeles: Semiotext(e).

Maniukov, O. (2022). Understanding of human dividuality in political metamodernism. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Philosophy. Philosophical Peripeteias"*, 66, 27-37. https://doi.org/10.26565/2226-0994-2022-66-3. (In Ukrainian).

Perepelytsia, O., Khrabrova, O. (2022). Naked attraction: structure of desire. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Philosophy. Philosophical Peripeteias"*, 67, 76-84. https://doi.org/10.26565/2226-0994-2022-67-9. (In Ukrainian).

Rife, M.C. (2013). *Invention, Copyright, and Digital Writing*. Chicago: Southern Illinois University Press.

Stallman, R. The GNU Manifesto. (1985). *GNU Operating System*. URL: https://www.gnu.org/gnu/manifesto.en.html

Article arrived: 20.02.2023 Accepted: 16.04.2023

DOI: 10.26565/2226-0994-2023-68-7
УДК 11: 530.145.1

Олександр Тягло

ДО МЕТАФІЗИКИ КВАНТОВОЇ ЗАПЛУТАНОСТІ

У статті досліджено поняття квантової заплутаності, його роль у фізиці, філософії, у оновленні світогляду. Відзначено, що до опису фізичної реальності його і низку похідних від нього увів Шредінгер у статті 1935 року в контексті обговорення мисленого експерименту Ейнштейна-Подольського-Розена, але вже у дотичній публікації 1936 року теоретик жодного разу їх не використав. З'ясовано, що з огляду на уведені фон Нейманом і запозичені Шредінгером поняття суміші й статистичного оператора поняття заплутаності не є безумовно необхідним. У певний момент розвитку теорії складних квантових систем воно і похідні від нього слугували не дуже вдалими замінниками понять суміші, ситуації суміші.

Порівняльний аналіз студій Шредінгера, фон Неймана і Ландау приводить до висновку про поступове долання уявлення складної квантової системи як квазімеханічного агрегату, натомість обґрунтування знаходить її цілісність. Тож цілісність притаманна не тільки квантовим явищам, а й квантовим системам самим по собі, об'єктивно. По суті саме намагання якось помислити цю обставину і викликало до життя поняття квантової заплутаності. Як поняття суміші, так і його замінники – поняття заплутаного стану, заплутаності і т. п. – мають не тільки наукове, а й метафізичне значення: вони доводять можливість раціонального мислення цілісності, обґрунтованість і результативність раціонального холізму. Тож метафізика квантової заплутаності у прийнятному сенсі є виявом метафізики раціонального холізму.

Повне роз'яснення мисленого ЕПР-експерименту вимагає врахування обох відзначених виявів квантової цілісності. Можна сказати, що істотний результат довготривалого обговорення ЕПР-експерименту полягає у вичерпному визнанні цілісності квантово-фізичної реальності.

Розглянуто низку узагальнень О. Александрова, І. Цехмістра і Д. Бома. Разом з виконаним дослідженням поняття квантової заплутаності чи обґрунтуванням Бором поняття неподільного квантового явища вони підтверджують незвідність фізичної реальності, Універсуму загалом до множини демокрітових атомів та їх незчисленних сполучень, агрегатів. Усе це збагачує і вдосконалює осмислення Всесвіту як дійсної цілісності, що видається новітньою заміною дотепер популярного світогляду в дусі Демокріта.

Ключові слова: *квантова заплутаність, мислений експеримент Ейнштейна-Подольського-Розена, цілісність квантової системи, цілісність Універсуму, раціональний холізм, світогляд.*

Вступ

Нобелівська премія з фізики за 2022 рік була присуджена Алену Аспе, Джону Ф. Клаузеру та Антону Цайлінгеру за експерименти з заплутаними фотонами, встановлення порушення нерівностей Белла і новаторство у квантовій інформатиці. У прес-релізі Шведської королівської академії наук з цього приводу вказано, що кожен з відзначених фізиків виконав новаторські експерименти із заплутаними квантовими станами (entangled quantum states), коли дві частинки, навіть будучи відділеними, поводять себе як одна одиниця (a single unit) [Press Releas, 2022]. А в розлогішому обґрунтуванні свого вибору Академія, серед іншого, вказала таке.

> Батьки-фундатори квантової механіки добре розуміли революційній потенціал її висновків для фізики і філософії, хоча трималися щодо цього дуже різних, інколи навіть прямо суперечних поглядів. Довівши, що квантова механіка доходить передбачень, які не можуть бути відтворені жодною мислимою теорією,

© Тягло О. В., 2023.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

> ґрунтованою на локальних прихованих змінних, Джон Белл перетворив філософію на емпіричну науку, назавжди трансформувавши це поле досліджень.
> Та вказана трансформація не позбавлена суперечності. Справді, для більшості науковців-практиків переконливі емпіричні докази атомної фізики й оптики виявились підтвердженням значної прогностичної сили квантової механіки. Тож для них експерименти Клаузера і Аспе не стали сюрпризом. Інші ж вбачають у них фундаментальні відкриття, що стосуються фізичної реальності й остаточне верифікують квантову механіку в режимі, дуже далекому од класичних законів та міркувань [Scientific Background, 2022, p. 15].

Вже побіжний аналіз дозволяє зрозуміти, що у фокусі описуваної ситуації знаходяться виведені Джоном С. Беллом нерівності й експериментальне підтвердження їх порушення, для пояснення чого посилаються на заплутаність станів мікрооб'єктів, зокрема фотонів. Також цілком зрозуміло, що хоча безпосередньо дана ситуація виникла у фізиці, але вона суттєво виходить за межі цієї науки у, якщо згадати доречний тут термін Арістотеля, метафізику[1]. Це не виглядає сюрпризом, оскільки в історії людства революційні події у фізичній науці регулярно взаємодіяли з фундаментальними змінами у філософії, у світогляді загалом[2].

Глибший аналіз породжує принципове питання: чи є ключове поняття *квантової заплутаності* й похідні від нього цілком й остаточно зрозумілими? У звичному для людини світі заплутаність легко унаочнюється, наприклад, як безладно змотані нитки і схоплюється вже на рівні повсякденних міркувань. Але чи доречно це просто переносити на системи, утворені з фотонів або електронів, що хоч нібито і «відділені», проте «поводять себе як одна одиниця»? А коли не все тут просто і ясно, то з чим вчені люди мають справу насправді?

Хоча ще батьки-фундатори квантової механіки усвідомили наявність у неї революційного потенціалу для фізики і філософії, його розуміння та реалізація дотепер викликають принципові суперечки. Осягнення того, що саме думка схоплює у понятті квантової заплутаності, доказова його експлікація видається однією з необхідних умов загальноприйнятного вирішення даної проблеми. Доречно очікувати, що це стимулюватиме і якісне оновлення загального світогляду. Спроба наблизитись до розв'язання цих задач представлена у моїй розвідці.

Контекст уведення поняття заплутаності: дискусія щодо мисленого експерименту Ейнштейна-Подольського-Розена

У квантовій фізиці історія поняття заплутаності і низки похідних від нього починається зі статті Ервіна Шредінгера «Обговорення ймовірнісних відношень між відділеними системами», опублікованої 28 жовтня 1935 року. [Schrödinger, 1935]. Це нововведення з'явилося під прямим впливом публікації Альберта Ейнштейна, Бориса Подольського і Натана Розена (ЕПР) «Чи можна вважати квантово-механічний опис реальності повним?» від 15 травня 1935 року [Einstein, Podolsky, Rosen, 1935]. Тому ґрунтовна експлікація поняття заплутаності та відповідного терміна передбачає аналіз контексту їх уведення, найближчим чином створюваного вказаною статтею ЕПР, а також

[1] Аспе, Клаузер і Цайлінгер ще у 2010 році були відмічені престижною премію Вольфа за «фундаментальний концептуальний і експериментальний внесок в основи квантової фізики, зокрема за серію дедалі складніших перевірок нерівностей Белла (або розширених версій цих нерівностей) з використанням заплутаних квантових станів» [Wolf Prize, 2023]. Таким чином, по-перше, значущість одержаних ними результатів апробована вже десятиліттями. По-друге, і тут привертає увагу визнання не тільки нових конкретних знань, інструментів чи методів експериментування, а й, можливо насамперед, *фундаментального концептуального* внеску в *основи* квантової фізики, що не може не бути пов'язаним з метафізикою.

[2] Вивченню цієї взаємодії присвячені, зокрема, класичні дослідження Олександра Койре і Томаса Куна (див., напр.: [Kuhn, 1970, pp. 87-88, 91]).

критичною реакцією на неї Нільса Бора, перша спроба якої була опублікована 15 жовтня того ж року [Bohr, 1935].

Ейнштейн, Шредінгер і низка інших видатних фізиків, котрі безпосередньо і суттєво доклалися до створення квантової механіки, мали сумнів у її повноті, на чому наполягали прихильники копенгагенської інтерпретації, яких очолював Бор. Згадана публікація ЕПР і критика її Бором представляють один із визначальних моментів довготривалої дискусії з цього приводу.

Безпосередньо суперечка точилась навколо запропонованого ЕПР мисленого експерименту, коли «є дві системи I і II, яким ми даємо взаємодіяти од моменту часу $t = 0$ до $t = T$, після чого між обома частинами вже не відбувається більше жодної взаємодії» [Einstein, Podolsky, Rosen, 1935, p. 779]. Оскільки вказані системи впливали одна на одну, вони утворили складну систему I + II, стан і хід еволюції якої відомі. З огляду на це, вимірюючи за своїм вибором одну зі складових систем, дослідник має змогу знаходити стан й іншої складової «без будь-якого її збурення». Через такі *довільні непрямі* вимірювання, на думку ЕПР, відкривається можливість передбачити достовірні значення будь-яких фізичних величин другої системи, навіть представлених некомутуючими операторами, наприклад імпульсу і координати. Оскільки вони піддаються такому передбаченню, остільки реально існують. Але квантова механіка цієї ситуації не описує, що й означає її неповноту. «Хоч ми і показали, що хвильова функція не дає повного опису фізичної реальності, ми залишаємо відкритим питання стосовно того, існує такий опис або ні. Ми вважаємо, однак, що така теорія можлива», – загалом недвозначно, хоча почасти у модальності лише можливого підбили підсумок своєї аргументації ЕПР [Einstein, Podolsky, Rosen, 1935, p. 780].

Публікації ЕПР присвячений величезний корпус літератури з фізики, історії фізики, філософії фізики тощо. Тут обґрунтовано утвердилась думка, що одним з необхідних засновків міркувань ЕПР був *критерій фізичної] реальності*[1]. Саме його без вагань і затримок піддав критиці Бор: він зауважив, що у разі застосування до квантових явищ цей критерій містить суттєву неясність (an essential ambiguity) [Bohr, 1935: p. 696], [Jammer, 1974: p. 184-185].

Протягом десятиліть Бор вдосконалював свою критику як по суті, так і термінологічно. Принципові моменти цього вдосконалення викладені у статті 1958 року «Квантова фізика і філософія. Каузальність і доповняльність».

> Нова епоха у фізичних науках була започаткована відкриттям Планком *елементарного кванта дії*. Це виявило невід'ємну рису *цілісності* (*wholeness*) атомних процесів, що набагато перевершує давню ідею обмеженої подільності матерії…
> Якщо з точки зору класичної фізики взаємодією між об'єктом і вимірювальним приладом можна знехтувати або, за потребою, компенсувати її, то у квантовій фізиці ця взаємодія становить невіддільну частину явища (an inseparable part of the phenomenon). Тож позбавлений неясності звіт (the unambiguous account) щодо справжнього квантового явища мусить, в принципі, включати усі відповідні характеристики експериментальної установки [Bohr, 1963, pp. 2, 4].

Аналіз позиції Бора дозволяє зрозуміти наступне. Елементами квантово-фізичної реальності, яким можна приписати достовірні значення фізичних величин, наприклад просторових координат або імпульсу, виявляються не окремі самодостатні об'єкти, а відповідні складові неподільних, цілісних – з урахуванням використовуваної у кожному випадку особливої експериментальної установки – *явищ*. Перехід од вимірювання однієї

[1] ЕПР тримався по суті класичного критерію реальності: «Якщо ми можемо без жодного збурення системи передбачити з достовірністю (тобто з ймовірністю, що дорівнює одиниці) значення якоїсь фізичної величини, то існує елемент фізичної реальності, що відповідає цій фізичній величині» [Einstein, Podolsky, Rosen, 1935, p. 777].

фізичної величини до вимірювання іншої вимагає, в загальному випадку, істотної зміни установки і породжує інше, суттєво відмінне явище. Тому «позбавлені неясності» значення фізичних величин належатимуть не одному і тому самому самодостатньому об'єкту, а хоч і спорідненим через однакові вихідні об'єкти, але відмінним одна від одної складовим різних явищ. Ця суттєва обставина не була врахована у ґрунтованих на особливому критерії реальності міркуваннях ЕПР. Тому прийнятий ЕПР критерій реальності має обмежену область дії: він справедливий у класичній фізиці, але не у квантовій. А ґрунтований на ньому висновок про неповноту саме квантово-механічного опису не має достатньої підстави.

В основу критики Бором аргументації ЕПР щодо неповноти квантово-механічного опису було покладене поняття *неподільного*, *цілісного явища*. Це нововведення претендувало на суттєве доповнення картини фізичної реальності, світогляду загалом. Разом з тим, було б неприпустимим перебільшенням стверджувати, що його сприйняли одразу й усі. Так, вже у 1954 році Вольфганг Паулі у листі до Макса Борна повідомив: Ейнштейн вважає за характерне для квантової механіки і суттєве утруднення ту обставину, що стан певної системи визначається тільки через умови експерименту, які його характеризують. І додав суттєву ремарку: «Нічого більше про це Ейнштейн знати не хоче» [The Born-Einstein Letters, 1971, p. 219]. Вочевидь, один з батьків-фундаторів квантової механіки до кінця свого життя сприймав поняття цілісного явища і пов'язану з ним зміну уявлень про квантову реальність лише як «утруднення», яке підлягає усуненню подальшим поступом фізики. Так чи інакше незмінний класичний реалізм Ейнштейна впливав на теоретичні розвідки Шредінгера. А з часом його перевірка виявилась одним зі стимулів виведення нерівностей Белла [Bell, 2001: pp. 130-133, 143-144].

Уведення поняття заплутаності: Шредінгер, 1935 рік

Шредінгер не належав до кола однодумців Бора, натомість влітку 1935 року він листувався з Ейнштейном з приводу статті ЕПР[1]. Явно не без впливу цього листування з'явилась розвідка «Обговорення ймовірнісних відношень між відділеними системами».

> Коли дві системи, стани яких ми знаємо завдяки їх представленням, вступають у тимчасову фізичну взаємодію через відомі сили, а потім знову відділяються, далі вони не можуть бути описані у той самий спосіб, як і раніше, тобто через приписування кожній з них власного представлення. Я б назвав це не *єдиною*, а радше *характерною* особливістю квантової механіки, яка примушує повністю відійти від класичного способу мислення. Через вказану взаємодію два представлення (або ψ-функції) заплуталися (have become entangled). Аби їх розплутати ми повинні експериментально одержати подальшу інформацію попри те, що знали усе, що сталося настільки, наскільки це будь-хто може знати. Для кожної окремо взятої системи усі попередні дані можуть бути повністю втрачені, залишаючи нам привілей обмежити експерименти тільки однією із цих двох систем. Після встановлення через спостереження одного нового представлення, друге може бути виведене миттєво. Надалі усю цю процедуру називатимемо *розплутуванням* (*disentanglement*) [Schrödinger, 1935, p. 555].

Наведений фрагмент демонструє, як Шредінгер уявив послідовні ситуації з двома вихідними системами. Спочатку I і II існують окремо і незалежно одна від одної, їх стани відомі й описуються хвильовими функціями ψ_1 та ψ_2. Потім вони вступають у тимчасову

[1] На характер цього листування і позицію Шредінгера загалом ясно вказує вже перше речення його першого листа від 7 червня: «Я дуже радий, що у роботі, яка щойно з'явилась у *Phys. Rev.*, ви відкрито взяли догматичну квантову механіку за горлянку, про що ми почасти вже багато дискутували у Берліні» (цит. за [Howard, 1985, p. 175]).

силову взаємодію і утворюють складну систему I + II. Внаслідок цього їх ψ-функції не просто змінюються або стають невідомими, а втрачається сама можливість опису через хвильові функції – навіть після того, як нібито відбувся саморозпад складної системи I + II на ті самі I та II й вони знову відділилися. Таке аж ніяк не відповідає класичним уявленням, тому Шредінгер цілком виправдано визнав ситуацію характерною саме для квантової механіки, назвавши її заплутуванням[1].

Зворотна заплутуванню процедура розплутування вимагає додаткового прямого вимірювання однієї з систем, що не тільки дає її нову хвильову функцію, а й миттєво визначає хвильову функцію іншої. В такому зв'язку Шредінгер, прямо посилаючись на статтю ЕПР, констатував наступне.

> Нещодавно увагу було привернуто до явного, але бентежного факту: навіть коли ми обмежуємо вимірювання розплутування *однією* системою, представлення, одержане для *іншої* системи, аж ніяк не є незалежним від особливого добору спостережуваних величин, котрі ми обираємо *цілком* довільно. Це викликає ще більший дискомфорт, оскільки таким чином теорія має дозволити, щоб система скеровувалася чи пілотувалася (a system to be steered or piloted) у стан того чи іншого типу за волінням експериментатора всупереч тому, що доступу до неї він не має [Schrödinger, 1935, pp. 555-556].

Вгледівши тут парадокс, теоретик розвинув далі його опис засобами математичного апарату квантової механіки. При цьому він знову залучив термін «заплутаність».

> Позначимо через x і y усі координати, відповідно, першої і другої системи, а через $\Psi(x,y)$ нормалізоване представлення стану утвореної системи тоді, коли після певної взаємодії перша і друга системи знову відділились. Заплутаність конституюється тим, що Ψ не є добутком функції x та функції y (What constitutes the entanglement is that Ψ is not a product of a function of x and a function of y) [Schrödinger, 1935: p. 556].

В цьому фрагменті заплутаність визначається тим, що хвильова функція складної квантової системи *не піддається факторизації* з огляду на окремі функції аргументів x або y. Цим вона суттєво відрізняється від хвильової функції множини вихідних компонентів з функціями $\psi_1(x)$ і $\psi_2(y)$, що має вигляд $\Psi_0(x,y) = \psi_1(x) \times \psi_2(y)$.

Можна бачити, що за статтею Шредінгера 1935 року термін «заплутаність» і відповідне поняття безпосередньо пов'язуються з двома особливостями математичного опису квантової реальності: по-перше, складовим квантової системи чи продуктам її саморозпаду не можна приписати жодних хвильових функцій і, по-друге, хвильова функція складної системи не піддається факторизації з огляду на функції координат її складових.

Опис складних квантових систем примусив не тільки повністю відійти від класичного способу мислення, а й суттєво поповнити понятійний апарат, відповідну термінологію. Так для теоретичного схоплення відзначених особливостей квантової реальності були залучені звичні слова повсякденних міркувань і спілкування – «заплутування» і «розплутування», «заплутаність», «заплутаний стан», але з повною зміною їх значення і смислу. Та чи є ці термінологічні і, відповідно, понятійні нововведення безумовно необхідними й остаточними?

Шукаючи відповідь на поставлене питання, доречно згадати, що лише у порівняно простих системах, насамперед класично-механічних, їх елементи зазвичай тотожні

[1] Існує й інший спосіб вираження цієї своєрідної ситуації: найкраще відоме знання *цілого* не включає з необхідністю найкращого можливого знання усіх його *частин* попри те, що вони можуть бути повністю відділені й тому справді «найкраще пізнані», тобто такими, що кожна з них матиме своє власне представлення, додатково описав ситуацію Шредінгер [Schrödinger, 1935, p. 555].

вихідним компонентам чи компонентам розпаду. Інакше кажучи, входячи до складу механізму, вихідні компоненти не зазнають *якісних* змін; так само, виходячи із механічної системи, її елементи фактично зберігають свою ідентичність. Загалом це роз'яснив, наприклад, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель.

Як єдність різних об'єкт є *щось складене*, якийсь агрегат, де вплив на інше залишається зовнішнім відношенням: це – *формальний механізм*, вказав уславлений діалектик. І діалектично додав, що перебуваючи у такому відношенні й будучи залежними, об'єкти залишаються однаково незалежними (in this relation and dependence the objects remain equally independent) [Hegel, 1991, p. 274]. Таке уявлення про механізм, або агрегат, становило, вочевидь, суттєвий елемент парадигми фізики Ньютона, класичні приклади його утілення – механічний годинник чи Сонячна система. Та, якщо зануритись в історію філософсько-наукової думки глибше, дане уявлення агрегату виявляється одним з модерних продуктів давнього атомістичного світогляду. Дійсно, ще Демокріт вчив так.

> Началами Всесвіту були атоми і порожнеча… Атоми нескінченні за розміром і кількістю, їх колові рухи у Всесвіті не мали кінця. Так вони породили усі існуючі сполуки: вогонь, воду, повітря, землю; тож усе це сполучення якихось атомів; вони не піддаються зовнішнім впливам та незмінні через свою твердість [Diogenes Laërtius, 2018, p. 395].

З часів Френсіса Бекона й Ісаака Ньютона уявлення не тільки стихій, а й різноманітних об'єктів фізичної реальності як множин певних самодостатніх складових, з'єднуваних у різноманітні комбінації зовнішніми, так би мовити, «мотузками і силами», набуло значення суттєвої складової панівної метафізики, часто-густо навіть явно не проголошуваної.

Вже з другої половини XVIII століття фізична наука зіштовхнулась з природними явищами, пояснення яких у межах ньютонівської парадигми викликало принципові проблеми (електрика, магнетизм тощо). Проте вона залишалась домінуючою, а з нею – і мислена модель механічного агрегату. Гегель досить проникливо піддав критиці абсолютизацію цієї ситуації в сучасному йому природознавстві.

> У будь-якому разі слід визнати вельми суттєвим і навіть головним недоліком новітнього дослідження природи те, що навіть там, де йдеться про зовсім інші й вищі категорії, ніж категорії просто механізму (mere mechanism), воно усе ще вперто їх тримається. Вчиняючи так, воно вступає в суперечність з тим, що відкривається неупередженому чуттю (unprejudiced intuition), та створює собі перепони на шляху адекватного пізнання природи [Hegel, 1991, p. 275].

Розкритикований видатним діалектиком потяг до залучення моделей і понять «просто механізму» за межами їх придатності зберігся протягом усього XIX століття. Він дотепер підживлюється не тільки застосуванням як початкових робочих засобів деяких фізичних досліджень, а й своєю наочністю, сумірністю повсякденному буттю та природній мові людської істоти[1].

Вищими за механізми, агрегати є живі органічні утворення, ширше – цілісні системи різної природи. Окремі члени організму є тим, чим вони є лише через їх єдність та у відношенні до цієї єдності, вчив Гегель. І наочно пояснив, що за наведеним ще

[1] За свідченням Ейнштейна, фізики XIX століття вбачали у класичній механіці непорушну підставу для усієї фізики і навіть усього природознавства; вони невтомно намагалися ґрунтувати на механіці і максвелівську теорію електромагнетизму, яка повільно торувала собі шлях. До цього додам, що вже у другому десятилітті XX століття у становленні квантової механіки важливу роль відіграла по суті класична планетарна модель атома Ернеста Резерфорда. Дотепер фізики не облишили пошуків остаточних *елементарних частинок*, якихось новітніх аналогів демокрітових атомів, у різні способи структуровані множини яких дають усе в світі, складають Універсум.

Арістотелем прикладом, рука, коли її відтяти од людського тіла, залишається рукою лише за назвою, а не дійсно [Hegel, 1991, p. 291].

З огляду на роз'яснення Гегеля можна зрозуміти, що Шредінгер спочатку уявив складну квантову систему в мисленому ЕПР-експерименті саме як квазікласичний агрегат. Цей агрегат утворюється із двох самих по собі визначених компонентів; він існує завдяки взаємодії «через відомі сили» цієї множини якісно незмінних складових; він мусив би після закінчення даної взаємодії сам собою розпастися на множину тих самих компонентів у певних станах. Але в реальності щось іде суттєво не так: на це вказує, насамперед, втрата можливості описувати складові квантового утворення і, за думкою Шредінгера, продукти його саморозпаду через хвильові функції, тобто як справді незалежні й самі по собі визначені, самодостатні системи. Усвідомивши цю обставину, австрійський теоретик зробив спробу якось пояснити суттєве відхилення опису квантового утворення од усталеного в парадигмі класичної фізики уявлення про агрегат, однак із залученням понять, пов'язаних з агрегатом: сама по собі визначена система, певний стан системи, множина систем і, відповідно, їх станів, а вже до цього він додав чужорідну заплутаність, заплутування станів і їх представлень. Таке пояснення не є послідовним[1]. Важко позбутися відчуття потреби у дійсно послідовному, внутрішньо узгодженому уявленні чи мисленні складної квантової системи.

Відмова від поняття заплутаності: Шредінгер, 1936 рік

Принципово важливу інформацію для з'ясування послідовного опису складних квантових утворень, глибшого розуміння поняття квантової заплутаності і, зрештою, повнішого осмислення контексту його уведення – обговорення мисленого ЕПР-експерименту – надає стаття «Ймовірнісні відношення між відділеними системами», опублікована Шредінгером 26 жовтня 1936 року. Спочатку це може здатися сюрпризом, але термін «заплутаність» і похідні від нього у даній публікації жодного разу не були використані. Як таке могло статися?

Паралельно вилученню терміну «заплутаність», австрійський теоретик залучив два для нього нових – «суміш» і «статистичний оператор»[2].

> Добре відомий приклад сумішей виникає тоді, коли якась система складається з двох відділених частин. Якщо хвильова функція усієї цієї системи відома, будь-яка її частина перебуває у ситуації суміші, з якої *визначені* конституенти виділяються через *визначену* програму вимірювання, здійснювану з *іншою* частиною (If the wave function of the whole system is known, either part is in the situation of a mixture, which is decomposed into *definite* constituents by a *definite* measuring programme to be carried out on the *other* part). Усі мислимі декомпозиції… першої системи цілком реалізуються через усі можливі програми вимірювання, котрі можуть бути виконані з другою [Schrödinger, 1936, p. 452].

Легко бачити, по-перше, що в статті 1936 року ключовий пункт мисленого ЕПР-експерименту – «бентежний факт» миттєвого впливу довільного вимірювання частини

[1] Тут видається слушною аналогія з уявленням атомної системи, розвинутим Бором на основі планетарної моделі Резерфорда: в атомі наявна множина електронів, які якісно нічим не відрізняються од вільних частинок, і вони за законами класичної фізики по певним орбітам рухаються навколо ядра, але – тут додається чужорідна класиці умова – під час такого руху електрони не випромінюють, їх енергія залишається незмінною [Jammer, 1966, pp. 75-77, 86].

[2] Шредінгер вказав, що «цінне поняття суміші» й відповідний засіб її опису – статистичний оператор – він запозичив із книги Йоганна фон Неймана «Математичні основи квантової механіки», опублікованої у 1932 році [Schrödinger, 1936, p. 446]. Сьогодні визнається, що математичний інструмент, споріднений тому, який фон Нейман і Шредінгер називали статистичним оператором, ще у 1927 році на кілька місяців раніше за фон Неймана для опису зв'язаних систем застосував Лев Давидович Ландау [Landau, 1927], [Jammer, 1966, p. 368].

складної системи на визначення ситуації з іншою відділеною частиною – жодним чином не заперечується. По-друге, для відображення саме *частин* системи Шредінгер і залучив поняття *суміші*; конкретна суміш описується відповідним математичним інструментом – статистичним оператором. У такий спосіб теоретик фактично зафіксував якісну відмінність частин квантової системи од вихідних її компонентів-частинок або від складових класичного агрегату, які зберігають ідентичність частинок; підтвердив квантово-механічні засоби мислення і опису цих частин. Попередня спроба зведення квантової системи до, знову згадуючи Гегеля, агрегату тут почасти долається[1]. По-третє, перетворення вихідних компонентів на складові частини утворюваної з них системи, для відображення чого у статті 1935 року Шредінгер увів поняття заплутування ψ-функцій, за публікацією вже наступного року слід розуміти як перехід зі станів з певними ψ-функціями у «ситуації суміші», характеризовані певними статистичними операторами. Тож нововведення Шредінгера 1935 року – поняття заплутування, заплутаності тощо – з огляду на запропоновані раніше фон Нейманом поняття суміші і статистичного оператора виявились по суті зайвими. Цим головно і пояснюється їх відсутність у публікації самого їх автора вже у 1936 році. Можна сказати і так: у певний момент розвитку теорії складних квантових систем вони слугували не дуже вдалими замінниками понять суміші, ситуації суміші.

Підґрунтя відмови від поняття заплутаності: фон Нейман і Ландау

Можливо, висновок щодо непотрібності поняття заплутаності та похідних від нього у сукупності засобів мислення квантово-фізичної реальності занадто поспішний? Щось суттєве у мисленому ЕПР-експерименті, у складних квантових системах загалом, що схоплюється поняттям заплутаності, поняття суміші схопити не в змозі? Аби відповісти на це принципове запитання, розширю поле дослідження. Спочатку звернусь до результатів фон Неймана, на які посилався Шредінгер.

Уведення поняття суміші фон Нейман обґрунтував принципово статистичним характером опису квантової реальності, виділивши два різні його джерела. Хоча вже в індивідуальному стані з хвильовою функцією φ існує тільки певна статистика, статистичний характер може загостритися ще й через те, наголосив він, що невідомо, який саме стан має місце насправді – наприклад, коли у описі слід враховувати множину можливих станів φ_1, φ_2… з ймовірностями w_1, w_2… відповідно. Статистичний оператор цілком характеризує статистичні властивості цієї особливої множини, або суміші станів [Von Neumann, 2018, pp. 193-194, 293-295]. Не заглиблюючись у ретельні фізико-математичні студії фон Неймана, обмежусь констатацією того, що уведене в такому зв'язку поняття суміші та інструмент її опису – статистичний оператор – теоретик використав і у дослідженні складних систем.

Розглянувши квантову систему, складену з вихідних компонентів I і II, фон Нейман дійшов такого висновку:

> Коли система I знаходиться у стані $\varphi(q)$, а система II – у стані $\varsigma(r)$, то I + II знаходитиметься у стані $\Phi(q,r) = \varphi(q)\varsigma(r)$. Натомість, коли I + II знаходиться у стані $\Phi(q,r)$, який не має форми добутку $\varphi(q)\varsigma(r)$, то I і II будуть сумішами, а Ф

[1] Шредінгер веде мову вже не про «системи», що відділилися одна від одної і мали б повернутися до вільного стану, а про «відділені частини» складної системи: тож уявлення про складну квантову систему як таку, що зводиться до певного агрегату долається не до кінця. Такого роду поглядів тримався не тільки Шредінгер, а й Ейнштейн чи почасти навіть Бор, деякі інші теоретики. Це підкреслив, наприклад, знаний фізик і математик минулого століття Олександр Данилович Александров, зауваживши наступне: неможливість факторизації хвильової функції складного утворення відображає той факт, що його складові не віддільні, вони зв'язані у єдину систему. Одна відділена, або відокремлена, частинка – вже не те, що є у системі. У єдиній системи вплив на одну її складову природно діє й на іншу.

> встановлюватиме взаємно однозначну відповідність визначених у I і II величин [Von Neumann, 2018, pp. 283-284].

Тут теоретик відзначив існування двох різних квантових реалій: окремої незалежної системи, стан якої описується тією чи іншою хвильовою функцією, і чогось якісно іншого – суміші, якій хвильова функція аж ніяк не може бути приписана. В даному випадку суміш, характеризована певним статистичним оператором, виявляється частиною складної системи. А хвильова функція Φ(q,r) цієї системи в загальному випадку не буде добутком співмножників, залежних тільки від q або r, тобто не факторизуватиметься. Тож фон Нейман за кілька років до Шредінгера фактично передбачив ті його знахідки, які у 1935 році викликали до життя поняття заплутаності і т. п. Більше того, його результати підготували відмову від нововведень австрійського теоретика: у поняттях заплутування – розплутування, заплутаності тощо в описі складних квантових систем у фон Неймана жодної потреби не виникало. Нарешті, він фактично передбачив взаємно однозначну відповідність даних довільних вимірювань у складових I і II у випадках на кшталт мисленого ЕПР-експерименту. У цій ретроспекції основна роль публікацій 1935 року спочатку Ейнштейна і його молодших співробітників, а потім і Шредінгера радше полягала у парадоксально артикульованому перевідкритті вже в основному знайдених результатів, у стимулюванні процесу осмислення їх принципових засад та у приверненні до загадкових властивостей квантової реальності уваги не тільки поодиноких знавців математичних основ квантової механіки, а й ширших кіл фізиків чи філософів, вченої спільноти загалом.

У статті 1936 року Шредінгер безпосередньо спирався на результати фон Неймана, а нововведення опублікованої майже за десятиліття до цього роботи юного Ландау «Проблема затухання у хвильовій механіці» було, мабуть, йому невідоме. Однак врахування доробку одного зі знаних теоретиків XX століття дозволяє глибше осягнути особливості складних квантових систем, їх послідовного опису.

Вже у першому абзаці першого параграфу «Зв'язані системи у хвильовій механіці» дев'ятнадцятирічний фізик-теоретик відзначив наступне:

> Стан системи у хвильовій механіці не може бути визначений однозначно; у ньому завжди приходиться мати справу з сукупністю ймовірностей (статистичне тлумачення). Коли ж система взаємодіє з якоюсь іншою системою, то невизначеність у її поведінці подвоюється [Landau, 1927, s. 430].

Тож Ландау одразу і свідомо зафіксував суттєву відмінність окремої незалежної системи од системи, зв'язаної з іншою якоюсь силовою взаємодією. Саме перетворення на складову більшого квантового новоутворення «подвоює» невизначеність буття цієї квантової реалії, статистичний характер її опису. Для схоплення даної обставини Ландау увів певні «величини α_{nm}», визначивши їх лише математично, не запропонувавши якогось особливого терміна. Але цього достатньо, аби складну квантову систему не ототожнювати з квазікласичним агрегатом.

Разом з тим не можна не зауважити, що термін «система» Ландау застосовував без належного поділу, подвійно – для опису і вихідного компонента, і частини квантового утворення. А вирази «зв'язані системи», «система взаємодіє з якоюсь іншою системою» легко узгоджуються з уявленням про складне утворення як множину окремих складових, зв'язаних силовою взаємодією. Все це нагадує термінологію статті Шредінгера 1936 року чи навіть роз'яснення Гегеля щодо «просто механізму», або агрегату.

Відзначена термінологічна чи понятійна неузгодженість статті юного Ландау 1927 року не завадила одержанню фізико-математичних результатів. Її можна почасти зрозуміти як продукт становлення квантової механіки, що не позбавлений суперечностей переходу

від старої до нової фізичної парадигми: «нове вино ще вливалося у старі міхи» через відсутність відповідних нових, які потрібно було ще виробити чи узгодити.

Кілька десятиліть потому у курсі теоретичної фізики, створеному Ландау і його учнями, поряд з хвильовою функцією систематично використовується ще один інструмент опису квантових систем – *матриця густини* (матрица плотности).

Зі станом, що не допускає опису з допомогою хвильової функції, зіштовхуємося тоді, коли розглядаємо систему, котра є частиною якоїсь більшої замкнутої системи, вже досить ясно вказали Ландау і Ліфшиц [Landau, Lifshitz, 1981, p. 38]. Стан цієї частини не має хвильової функції, але може бути описаний матрицею густини. Його називають *змішаним* – на відміну від *чистого стану* з тією чи іншою хвильовою функцією. Можна зрозуміти, що поняття змішаного стану і матриці густини споріднені членам пари суміш – статистичний оператор, яку використовували фон Нейман та Шредінгер[1].

> Матриця густини не містить у собі координат q, які не відносяться до даної системи, хоча, ясна річ, по суті залежить від стану замкнутої системи у цілому… Опис з допомогою матриці густини є найбільш загальною формою квантовомеханічного опису систем. А опис з допомогою хвильової функції виявляється окремим випадком… [Landau, Lifshitz, 1981, p. 39].

У такий спосіб на рівні широко апробованої навчальної книги – атрибута усталення квантово-фізичної парадигми – набуло ясності визнання якісної відмінності окремої незалежної системи, яка виступає вихідним компонентом квантового утворення, від його частини, зафіксовані належні інструменти мислення і опису цих суттєво різних реалій. Більше того, артикульована залежність матриці густини частини складної системи од стану цієї системи в цілому, а, отже, і відображувана у такий спосіб суттєва залежність існування частини від цілого, до складу якого вона входить, від інших частин.

Завдяки цьому, по-перше, уявлення складної квантової системи як квазімеханічного агрегату в дусі статті Шредінгера 1935 року остаточно подолане. Разом з ним по суті подолана і неодмінна потреба у поняттях заплутаності, заплутування – розплутування тощо.

По-друге, відзначений доробок, а ширше – порівняльний аналіз результатів теоретичних студій Шредінгера, фон Неймана і Ландау – приводить не тільки до розуміння незвідності складної квантової системи до агрегату, а ще і до визнання її *об'єктивної цілісності*. Тож цілісність притаманна не тільки квантовим явищам, на чому наголошував Бор, а й квантовим системам самим по собі, поза вимірюванням. У цьому випадку вона схоплюється, серед іншого, через поняття суміші, або змішаного стану. Поняття заплутаності, заплутаного стану як наочні, хоча і не необхідні замінники поняття суміші і т. п., зрештою теж слід розглядати як засоби мислення квантової цілісності[2].

[1] В сучасних термінах зазвичай кажуть, що фон Нейман увів матрицю густини з метою розвинути квантову статистичну механіку і квантову теорію вимірювання. Натомість Ландау був вмотивований неможливістю опису складової системи за допомогою вектору стану, тобто хвильової функції [Density matrix, 2023]. Тож мотивація уведення цих споріднених пар була різна, а області їх визначення чи застосування не тотожними. У третьому томі курсу теоретичної фізики «Квантова механіка. Нерелятивістська теорія», написаному Ландау за участі Євгена Михайловича Ліфшиця, є виноска: «Величини α_{nm} складають матрицю густини у енергетичному представленні. Опис стану системи за допомогою такої матриці був уведений незалежно Л. Ландау і Ф. Блохом у 1927 році» [Landau, Lifshitz, 1981, p. 41]. Впадає в око, що тут згаданий не фон Нейман, а американський фізик швейцарського походження Фелікс Блох, який справді незалежно від Ландау і фон Неймана увів матрицю густини (density matrix), але тільки у 1946 році. Ця неузгодженість відтворюється у низці видань.

[2] Поняття квантової заплутаності і похідні від нього використовуються у науковій і науково-популярної активності дотепер. Наприклад, ось як його нещодавно роз'яснив допитливим читачам «Нью-Йорк Таймс» професор фізики Даніель Кабат із Леман коледжу в Нью-Йорку. Ми звикли думати, констатував він, що інформація про об'єкт – скажімо, склянка наполовину повна – так чи інакше міститься в об'єкті. Заплутаність означає, що це неправильно. Заплутані об'єкти не мають незалежного існування з певними властивостями. Натомість вони існують лише у зв'язку з іншими об'єктами, наголосив цей професор (цит за [Overbye, 2022]).

Обидва ці сукупності понять мають ще й ширше – метафізичне – значення: вони доводять можливість раціонального мислення цілісності, обґрунтованість і результативність *раціонального холізму* (див. також [Тягло, 2019]). Тож метафізика квантової заплутаності у прийнятному сенсі є виявом метафізики раціонального холізму.

По-третє, повне роз'яснення мисленого ЕПР-експерименту вимагає врахування обох з'ясованих виявів квантової цілісності. Або, можна сказати, істотний результат майже дев'яностолітнього обговорення цього мисленого експерименту полягає у вичерпному визнанні цілісності квантово-фізичної реальності.

Цілісність Універсуму: Александров, Цехмістро, Бом

Чи існують подальші узагальнення висновку про цілісність квантової реальності?

Академік Александров близько п'ятдесяти років тому стверджував, що у атомі гелію немає двох електронів, а є «двоелектрон», який утворюється з двох електронів і з якого один або два електрони можуть бути виділені, але який не складається з двох електронів. Пояснення властивостей атомів, молекул й інших систем, які містять у собі багато електронів, ґрунтується на такому їх зв'язку, що вони зливаються у певну єдність, де немає окремих електронів. Вони просто не існують як індивідуальні, хоча б і тісно взаємодіючі об'єкти, наголошував вчений.

Тож складові частини атома і подібних до нього систем не ідентичні вихідним компонентам, зокрема вільним електронам. Вони не є не тільки незалежними, а й віддільними, тобто, точно кажучи, утворюють не множину окремих взаємозалежних об'єктів, а особливу квантову єдність. Даний висновок стосується систем, створених не тільки із електронів, а й із фотонів, будь-яких мікрочастинок. Навіть будучи розподіленими у просторі-часі, вони не втрачають свою єдність, являють собою неподільну квантову цілісність, одне ціле. З огляду на це висловлювання на кшталт «*відділені частинки* поводять себе як одне ціле» насамперед виглядають не бентежними, а не зовсім коректними.

«Існування світу не як множини, а як у кінцевому підсумку неподільної *цілісності*, є найбільш значущим, найбільш реальним і достовірним об'єктивним фактом»: цю тезу з другої половини 60-х років минулого століття різнобічно обґрунтовував знаний український філософ науки Іван Захарович Цехмістро [Цехмистро, 2019, с. 29]. У такому зв'язку він наголошував необхідність обмеження застосовності найзагальнішого поняття множини так само найзагальнішим і доповняльним по відношенню до нього поняттям єдиного як *не-множини*. А ширше, ефективне осягнення цілісного Універсуму має спиратися на релевантне тій чи іншій проблемній ситуації застосування усієї сукупності філософських та наукових понятійних засобів, двоєдиним осердям якої виступає ця фундаментальна пара (див. також [Тягло, 2019, сс. 47-48, 51-52]).

Американський теоретик Девід Бом відомий, серед іншого, тим, що на початку 60-х років минулого століття вдало модифікував мислений ЕПР-експеримент і тим посприяв виводу нерівностей Белла. У виданій вже у 1980 році книзі «Цілісність і прихований порядок» він показав, що «сама наука вимагає нового не-фрагментарного світогляду». Традиційний підхід, ґрунтований на розкладанні світу на незалежно існуючі складові, у сучасній фізиці працює не дуже успішно. Як у теорії відносності, так і у квантовій теорії ті поняття, що схоплюють неподільну цілісність Універсуму (undivided wholeness of the universe), забезпечили б набагато впорядкованіший шлях осмислення природи реальності [Bohm, 2002, p. xiii].

Універсум не є суцільним і позбавленим будь-якого руху *єдиним* – завдяки чисельним критичним студіям вчення Елеатів дане твердження давно не викликає навіть теоретичного сумніву. Разом з тим, Універсум не зводиться до *множини* окремих

Згадуючи хоча би наведені раніше міркування Гегеля, легко зрозуміти, що тут через поняття заплутаності схоплюються не множини незалежних реалій з іманентними їм властивостями і не самодостатні елементи класичних механізмів, а невіддільні частини цілісних систем.

демокрітових атомів та їх незчисленних комбінацій, агрегатів, створюваних за допомогою «мотузок і сил». Перевірка даного твердження триває дотепер: експерименти Аспе, Клаузера і Цайлінгера лежать саме у цьому річищі. В такому зв'язку виконане дослідження «зльоту і падіння» поняття квантової заплутаності, як і обґрунтування Бором поняття цілісного явища чи досягнуті Александровим, Цехмістром і Бомом узагальнення, підтверджують його істинність. Більше того, усе це конкретно збагачує картину Всесвіту як дійсної цілісності, що виглядає новітньою революційною заміною й сьогодні популярного світогляду у дусі Демокрита.

Основні висновки

Експлікація поняття квантової заплутаності видається однією з необхідних умов розкриття і реалізації революційного потенціалу квантової механіки для фізики та філософії, для якісного осучаснення світогляду.

До опису фізичної реальності поняття заплутаності і низку похідних від нього увів Шредінгер у статті 1935 року, присвяченій мисленому ЕПР-експерименту. За цією статтею термін «заплутаність» і відповідне поняття безпосередньо пов'язувалося з двома характерними особливостями математичного опису квантової реальності: по-перше, складовим квантової системи не можна приписати жодних хвильових функцій і, по-друге, хвильова функція складної системи не піддається факторизації.

Поняття заплутаності викликане до життя необхідністю якось пояснити суттєве відхилення опису квантового утворення од усталеного в парадигмі класичної фізики уявлення про агрегат, однак із залученням сукупності понять, пов'язаних з агрегатом: сама по собі визначена система, певний стан системи, множина систем і, відповідно, їх станів, а вже до цього додається чужорідна заплутаність, заплутування станів чи їх представлень. Вказана сукупність врешті-решт сходить до моделі Універсуму за Демокритом – як безкінечної множини окремих незмінних атомів, різні сполучення яких породжують усе розмаїття світу.

Вже в опублікованій у 1936 році статті «Ймовірнісні відношення між відділеними системами» Шредінгер жодного разу не використав термін «заплутаність» і похідні від нього. Паралельно вилученню терміна «заплутаність», австрійський теоретик залучив два для нього нових – «суміш» і «статистичний оператор», прямо запозичивши їх у фон Неймана. Використовуючи дані терміни (і поняття), фон Неймана за кілька років до Шредінгера фактично передбачив ті його знахідки, які у 1935 році викликали до життя поняття заплутаності і т. п. Більше того, його результати підготували і відмову від нововведень австрійського теоретика: у поняттях заплутування – розплутування, заплутаності тощо в мисленні складних квантових систем у фон Неймана жодної потреби не виникало. Тож у понятійному апараті фізичної науки вони не є безумовно необхідними.

Порівняльний аналіз результатів теоретичних студій Шредінгера, фон Неймана і Ландау зрештою веде, по-перше, до подолання уявлення складної квантової системи як квазімеханічного агрегату в дусі статті Шредінгера 1935 року. По-друге, переконливе обґрунтування знаходить не тільки незвідність складної квантової системи до агрегату, а й її об'єктивна цілісність. Тож цілісність притаманна не тільки квантовим явищам, на чому наголошував Бор, а й квантовим системам самим по собі, поза вимірюванням. У цьому випадку вона схоплюється, серед іншого, через поняття суміші, або змішаного стану. Поняття заплутаності, заплутаного стану як наочні, хоча і не необхідні замінники поняття суміші і т. п., зрештою теж слід розглядати як наукові засоби мислення квантової цілісності. Обидва ці сукупності понять мають ще й ширше – метафізичне – значення: вони доводять можливість раціонального мислення цілісності, обґрунтованість і результативність раціонального холізму. Тож метафізика квантової заплутаності у прийнятному сенсі є виявом метафізики раціонального холізму.

З огляду на це, по-третє, повне роз'яснення мисленого ЕПР-експерименту вимагає врахування обох виявів квантової цілісності. Можна сказати, що істотний результат майже дев'яностолітнього обговорення цього мисленого експерименту полягає у вичерпному визнанні цілісності квантової реальності.

Виконане дослідження поняття квантової заплутаності, як і обґрунтування Бором поняття цілісного явища чи досягнуті Александровим, Цехмістром і Бомом узагальнення, підтверджують незвідність Універсуму до множини окремих демокрітових атомів та їх комбінацій, агрегатів, створюваних за допомогою «мотузок і сил». Більше того, усе це конкретно збагачує картину Всесвіту як дійсної цілісності, що видається новітньою заміною й сьогодні популярного світогляду у дусі Демокрита.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Тягло А. О рациональном холизме. *Від філософії науки до постмодерних студій культури: кафедра теорії культури і філософії науки в новому тисячоліттi*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 42-54.

Цехмистро И. Современный холизм. *Від філософії науки до постмодерних студій культури: кафедра теорії культури і філософії науки в новому тисячоліттi*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 20-41.

Bell, J. S. *John S. Bell on the Foundations of Quantum Mechanics*. Singapore e. a.: World Scientific, 2001. P. 126-147.

Bohm, D. *Wholeness and the Implicate Order*. London and New York: Routledge, 2002. 284 p.

Bohr, N. Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete? *Phys. Rev*. 1935. Vol. 48. P. 696–702. https://doi.org/10.1103/PhysRev.48.696

Bohr, N. *Essays 1958 – 1962 on Atomic Physics and Human Knowledge*. New York, London: Interscience Publishers, 1963. 101 p.

Density Matrix. *Wikipedia. The Free Encyclopedia*. 2023. https://en.wikipedia.org/wiki/Density_matrix

Diogenes Laërtius. *The Lives and Opinions of Eminent Philosophers* / translated by C. D. Yonge. The Project Gutenberg EBook #57342. 2018. 488 p. https://www.gutenberg.org/files/57342/57342-h/57342-h.htm#Page_390

Einstein, A., Podolsky, B., Rosen, N. Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete? *Phys. Rev*. 1935. Vol. 47. P. 777-780. https://doi.org/10.1103/PhysRev.47.777

Jammer, Max. *The Conceptual Development of Quantum Mechanics*. New York e. a. McGraw-Hill, Inc., 1966. 399 p.

Jammer, Max. *The Philosophy of Quantum Mechanics. The Interpretations of Quantum Mechanics in Historical Perspective*. New York: Wiley and Sons, 1974. 536 p.

Hegel, G. W. F. The Encyclopaedia Logic, with the Zusatze: Part I of the Encyclopaedia of Philosophical Sciences with the Zusatze / a new translation with introduction and notes by T. F. Geraets, W. A. Suchting, H. S. Harris. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc., 1991. 432 p.

Howard, Don. Einstein on Locality and Separability. *Studies in History and Philosophy of Science*. 1985. Vol. 16. P. 171-201.

Kuhn, Thomas S. *The Structure of Scientific Revolution*. Second edition, enlarged. Chicago: The University of Chicago Press, 1970. 210 p.

Landau, L. Das Dämpfungsproblem in der Wellenmechanik. *Z. Physik*. 1927. Vol. 45. S. 430–441. https://doi.org/10.1007/BF01343064

Landau, L. D., Lifshitz, E.M. *Quantum Mechanics. Non-relativistic Theory*. Third edition, revised and enlarged. Course of Theoretical Physics. Vol. 3. Oxford e. a.: Pergamon Press, 1981. 677 p.

Overbye, Dennis. Black Holes May Hide a Mind-Bending Secret about Our Universe. *The New York Times*. October 10, 2022. https://www.nytimes.com/2022/10/10/science/black-holes-cosmology-hologram.html

Press Release. The Nobel Prize in Physics 2022. 2022. https://www.nobelprize.org/uploads/2022/10/press-physicsprize2022-2.pdf

Schrödinger E. Discussion of Probability Relations between Separated Systems. *Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*. 1935. Vol. 31 (4). P. 555–563. https://doi.org/10.1017/S0305004100013554

Schrödinger E. Probability Relations between Separated Systems. *Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*. 1936. Vol. 32 (3). P. 446–452. https://doi.org/10.1017/S0305004100019137

Scientific Background on the Nobel Prize in Physics. 2022. https://www.nobelprize.org/uploads/2022/10/advanced-physicsprize2022-3.pdf

The Born-Einstein Letters. Correspondence between Albert Einstein and Max and Hedwig Born from 1916 to 1955 with Commentaries by Max Born. London: Macmillan, 1971. 240 p.

Von Neumann, John. *Mathematical Foundations of Quantum Mechanics: New Edition* / translated from the German by Robert T. Beyer. Princeton e.a.: Princeton University Press, 2018. 328 p.

Wolf Prize in Physics. *Wikipedia. The Free Encyclopedia*. 2023. https://en.wikipedia.org/wiki/Wolf_Prize_in_Physics#cite_note-gongs_away-2

Тягло Олександр Володимирович
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ
61080, Харків, проспект Льва Ландау, 27
E-mail: olexti@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0721-1153

Стаття надійшла до редакції: 25.02.2023 Схвалено до друку: 16.04.2023

ON THE METAPHYSICS OF QUANTUM ENTANGLEMENT

Tiaglo, Oleksandr V.
Doctor of Philosophy, Professor,
Professor of the Department of Social Sciences and Humanities
Kharkiv National University of Internal Affairs
27 Lev Landau Avenue, Kharkiv, 61080
E-mail: olexti@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0721-1153

ABSTRACT

Concept of quantum entanglement, its role in physics, philosophy, and in updating general worldview are studied in this article. It is pointed out that Schrodinger introduced this concept and some derivatives from it into description of physical reality in the 1935 article in the context of discussion around the Einstein-Podolsky-Rosen thought experiment, but in the related 1936 publication he did not use them. Taking into account the concepts of a mixture and statistical operator, which were introduced by von Neumann and borrowed by Schrödinger, it is shown that the concept of entanglement is not necessary in quantum mechanics unconditionally. At a certain moment of development of the complex quantum systems theory, this concept and its derivatives served as not very successful substitutes for the concepts of a mixture, situation of a mixture.

Comparative analysis of some Schrödinger's, von Neumann's, and Landau's theoretical works concludes that imagination of a complex quantum system as a quasi-mechanical aggregate was gradually being overcome; its objective wholeness was being substantiated instead. Therefore, wholeness is inherent not only to quantum phenomena, but also to quantum systems by itself, objectively. By the essence, just the attempt to think this circumstance had brought into life the concept of quantum entanglement. The concept of a mixture and its substitutes – the concepts of entangled state, entanglement, etc. – have not only the scientific but some metaphysical meaning as well: they prove the possibility of rational thinking of wholeness, the reasonableness and effectiveness of rational holism. Therefore, the metaphysics of quantum entanglement in its correct understanding is a manifestation of the rational holism metaphysics.

Complete explanation of the Einstein-Podolsky-Rosen thought experiment requires consideration of both these appearances of the quantum wholeness. One can say the essential result of long-term discussion of the EPR experiment is the exhaustive recognition of the quantum reality wholeness.

A row of generalizations achieved by A. Alexandrov, I. Tsekhmistro, and D.Bohm are considered. Together with the completed study of the concept of quantum entanglement or Bohr's substantiation of the concept of undivided quantum phenomenon, they support irreducibility of physical reality, the Universe in general to any set of Democritian atoms and their countless combinations, aggregates. All this enriches and improves the understanding of the Universe as a real wholeness. Perhaps, this understanding will be newest substitution for the hitherto popular worldview in the spirit of Democritus.

***Keywords**: quantum entanglement, Einstein-Podolsky-Rosen thought experiment, wholeness of quantum system, wholeness of the Universe, rational holism, worldview.*

REFERENCES

Bell, J. S. (2001). *John S. Bell on the Foundations of Quantum Mechanics*. Singapore e. a.: World Scientific, 126-147.

Bohm, D. (2002). *Wholeness and the Implicate Order*. London and New York: Routledge.

Bohr, N. (1935). Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete? *Phys. Rev.*, 48, 696–702. https://doi.org/10.1103/PhysRev.48.696

Bohr, N. (1963). *Essays 1958 – 1962 on Atomic Physics and Human Knowledge*. New York, London: Interscience Publishers.

Density Matrix. (2023). *Wikipedia. The Free Encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Density_matrix

Diogenes Laërtius. (2018). *The Lives and Opinions of Eminent Philosophers* / translated by C. D. Yonge. The Project Gutenberg EBook #57342. https://www.gutenberg.org/files/57342/57342-h/57342-h.htm#Page_390

Einstein, A., Podolsky, B., Rosen, N. (1935). Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete? *Phys. Rev.*, 47, 777-780. https://doi.org/10.1103/PhysRev.47.777

Jammer, Max. (1966). *The Conceptual Development of Quantum Mechanics*. New York e. a. McGraw-Hill, Inc.

Jammer, Max. (1974). *The Philosophy of Quantum Mechanics. The Interpretations of Quantum Mechanics in Historical Perspective*. New York: Wiley and Sons.

Hegel, G. W. F. (1991). The *Encyclopaedia Logic, with the Zusatze: Part I of the Encyclopaedia of Philosophical Sciences with the Zusatze* / a new translation with introduction and notes by T. F. Geraets, W. A. Suchting, H. S. Harris. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc.

Howard, Don. (1985). Einstein on Locality and Separability. *Studies in History and Philosophy of Science*, 16, 171-201.

Kuhn, Thomas S. (1970). *The Structure of Scientific Revolution*. Second edition, enlarged. Chicago: The University of Chicago Press.

Landau, L. (1927). Das Dämpfungsproblem in der Wellenmechanik. *Z. Physik,* 45, 430–441. https://doi.org/10.1007/BF01343064

Landau, L. D., Lifshitz, E.M. (1981). *Quantum Mechanics. Non-relativistic Theory*. Third edition revised and enlarged. Course of Theoretical Physics. Vol. 3. Oxford e. a.: Pergamon Press.

Overbye, Dennis. (2022). Black Holes May Hide a Mind-Bending Secret about Our Universe. *The New York Times*. October 10. https://www.nytimes.com/2022/10/10/science/black-holes-cosmology-hologram.html

Press Release. (2022). The Nobel Prize in Physics, 4 October. https://www.nobelprize.org/uploads/2022/10/press-physicsprize2022-2.pdf

Schrödinger E. (1935). Discussion of Probability Relations between Separated Systems. *Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*, 31 (4), 555–563. https://doi.org/10.1017/S0305004100013554

Schrödinger E. (1936). Probability Relations between Separated Systems. *Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*, 32 (3), 446–452. https://doi.org/10.1017/S0305004100019137

Scientific Background on the Nobel Prize in Physics. (2022). https://www.nobelprize.org/uploads/2022/10/advanced-physicsprize2022-3.pdf

The Born-Einstein Letters. (1971). Correspondence between Albert Einstein and Max and Hedwig Born from 1916 to 1955 with Commentaries by Max Born. London: Macmillan.

Tiaglo, A. (2019). About Rational Holism. *From the Philosophy of Science to Postmodern Studies of Culture: the Department of Cultural Theory and Philosophy of Science in the New Millennium*. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU, 42-54. (In Russian).

Tsekhmistro, I. (2019). The Contemporary Holism. *From the Philosophy of Science to Postmodern Studies of Culture: the Department of Cultural Theory and Philosophy of Science in the New Millennium*. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU, 20-41. (In Russian).

Von Neumann, John. (2018). *Mathematical Foundations of Quantum Mechanics: New Edition* / translated from the German by Robert T. Beyer. Princeton e.a.: Princeton University Press.

Wolf Prize in Physics. (2023). *Wikipedia. The Free Encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Wolf_Prize_in_Physics#cite_note-gongs_away-2

Article arrived: 25.02.2023 Accepted: 16.04.2023

КЕРІВНИЦТВО ДЛЯ АВТОРІВ

Порядок подання матеріалів для опублікування у «Філософських перипетіях»

1. Текст статті в електронному вигляді (окремим файлом).
2. Відомості про автора (окремим файлом): прізвище, ім'я, по батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання, контактна інформація: телефон, адреса електронної пошти.

Редколегія переконливо просить авторів подавати матеріали вичитаними, БЕЗ НЕТОЧНОСТЕЙ ТА ПОМИЛОК!

УНИКАЙТЕ ПЛАГІЮВАННЯ!

Згідно з положеннями про систему запобігання та виявлення академічного плагіату у наукових та навчальних роботах працівників і здобувачів вищої освіти Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, перед поданням на розгляд ученої ради факультету (інституту, центру) періодичного наукового видання університету редакційна колегія перевіряє прийняті до опублікування статті на відсутність академічного плагіату, про що складається довідка, яку підписує головний (відповідальний) редактор видання.

Перевірка здійснюється за допомогою відповідних технічних засобів!

Різновиди плагіату

- ✓ копіювання та оприлюднення виконаної іншим автором роботи як своєї;
- ✓ дослівне копіювання фрагментів тексту (від фрази до набору речень) чужої роботи у свою без належного оформлення цитування;
- ✓ внесення незначних правок у скопійований матеріал (переформулювання речень, зміна порядку слів у них тощо) без належного оформлення цитування;
- ✓ надмірне використання парафраз. Парафраза – переказ своїми словами чужих думок, ідей або тексту. Сутність парафрази полягає в заміні слів (знаків), фразеологічних оборотів або пропозицій при використанні будь-якої авторської наукової праці (збереженої на електронних або паперових носіях, зокрема – розміщеної в мережі Інтернет).

Параметри тексту

- шрифт – Times New Roman;
- кегль (розмір шрифту) – 14 pt, 1,5 інтервал;
- поля симетричні (2-2-2-2 см);
- текст без нумерації сторінок;
- *оформлення внутрішньотекстових посилань:* у квадратних дужках та згідно з ДСТУ 8302:2015 у варіянті, наближеному до норм стилю APA (American Psychological Association).

  Приклади: [Іваненко, 2018], [Іваненко, 2018, с. 11], [Іваненко, 2018, с. 23–56]; при посиланнях на низку праць: [Іваненко, 2018; Петренко, 2014]; [Іваненко, 2018, с. 18; Петренко, 2014, с. 92]; а також: [Jones, 2018], [Jones, 2018, p. 10], [Jones, 2018, pp. 10–15].

  Докладніше – дивись керівництво на https://periodicals.karazin.ua/philosophy/about/submissions.
- У внутрішньотекстових посиланнях між літерою «с.» і номером сторінки ставити «нерозривний пробіл» (натискання клавіш Ctrl + Shift + «пробіл»); такий же «нерозривний пробіл» ставиться між прізвищами авторів та ініціалами, між останнім символом у тексті та першою квадратною дужкою посилання, а також у всіх типових ситуаціях, коли розрив тексту між рядками є неприпустимим.
- *Оформлення приміток:* приміток бажано уникати, але за крайньої потреби можна використовувати посторінкові автоматичні підстрочні примітки (пункт меню у Microsoft Office Word – «виноски») із суцільною нумерацією для всього тексту.

Розташування основних елементів статті

1. **УДК** друкується без відступу, вирівнювання по лівому краю. Великими літерами, нежирним шрифтом.
2. **Ім'я та прізвище автора (авторів)** – вирівнювання по правому краю.
3. **Назва статті** (друкується великими літерами, шрифт – жирний, вирівнювання по центру).
4. **Анотації:** обсягом *не менше 1800 знаків* (біля 300 слів) українською та англійською мовами. Якщо стаття виконана офіційною мовою Європейського Союзу (але не англійською), то окрім зазначених анотацій до неї додається анотація мовою оригіналу обсягом *не менше 500 знаків*. До кожного варіянту анотації слід додавати від 4 до 6 ключових слів. Перша анотація друкується через один рядок після назви статті. Між анотаціями – один порожній рядок. Шрифт – 12, міжрядковий інтервал – 1,0.
5. **Основний текст** починається через один порожній рядок після анотацій. Вирівнювання – за шириною сторінки, абзац 1,25 см. Стаття повинна містити такі структурні елементи: постановка проблеми, актуальність, мета статті, завдання, огляд праць з досліджуваної проблематики, висновки тощо. Слова *мета, актуальність, завдання, ступінь розробки, новизна, висновки* (включені у текст відповідних структурних елементів статті, а не винесені окремо!) виділяються курсивом.
6. **Список використаних джерел** – через один порожній рядок після тексту чи приміток, якщо вони є. Слова «**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**» друкуються великими літерами, без двокрапки, вирівнювання по центру, шрифт – жирний. Список джерел оформлюється за алфавітом (спочатку – джерела кирилицею, потім – латиницею), *без нумерації,* абзац 1,25 см. Бібліографічний опис джерел та посилань у тексті виконується відповідно до вимог МОН України, зокрема – ДСТУ 8302:2015. Обов'язково зазначати місце видання (місто), видавництво, рік видання, загальну кількість сторінок (у періодичних виданнях – сторінки статті).
7. **References** – перелік використаних джерел англійською мовою. Оформлюється відповідно до норм стилю APA (American Psychological Association). Джерела після слова **«REFERENCES»** розташовуються за англійським алфавітом, *без нумерації*, для кожного джерела встановлюється відступ всіх рядків після першого – 1,25 см.
8. **Копірайт:** © Грінченко Б. Д., 2021.
9. **Інформація про автора** – прізвище, ім'я та по батькові, науковий ступінь або освітньо-кваліфікаційний рівень, посада, місце роботи, робоча адреса, адреса електронної пошти, номер ORCID. Ці дані наводяться у двох мовних варіянтах: українською та англійською, а також мовою оригіналу в разі, якщо стаття виконана офіційною мовою Європейського Союзу (але не англійською).
10. **Назва статті** англійською мовою (назва статті друкується великими літерами).

Автори статей несуть **повну** та **виключну** відповідальність за точність наведених цитат, власних імен і відповідність посилань оригіналу. Усі статті проходять внутрішнє та зовнішнє рецензування. У випадку відмови в публікації редакція не вступає з авторами у жодні дискусії.

Редколегія залишає за собою право не розглядати матеріали, які не відповідають цим вимогам і загальним правилам оформлення наукових публікацій.

Матеріали можна надсилати на електронну адресу **holubenko@karazin.ua** або через вебсайт видання: https://periodicals.karazin.ua/philosophy/index.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Філософія. Філософські перипетії»

Випуск 68, 2023

Збірник наукових праць

Українською та англійською мовами

Автор оригінал-макету
О. В. Голубенко

Технічний редактор
О. В. Голубенко

Для оформлення обкладинки використано фото інсталяції Вольфа Фотселя
«6 TV Dé-Coll/age» (1963), Центр мистецтв імені королеви Софії
(Wolf Vostell «6 TV Dé-Coll/age» (1963), Museo Reina Sofía)
Image rights. Fotografía: Joaquín Cortés/Román Lores Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía © Wolf Vostell. VEGAP. Madrid, 2012

Підписано до друку 26.06.23. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 5,6. Обл.-вид. арк. 7.
Наклад 100 пр. Зам. № 26/23.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.02.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
тел. 705-22-32